Culture of Place Conservation & Regeneration, 2026; 1 (1): 103-136

Tabriz Islamic Art University
1999

Culture of Place Conservation & Regeneration

DOI : https://dx.doi.org/10.66224/cpcr.2026.1012

Original Paper **Open Access**

Architectural Typology of Spatial Organization and Access Hierarchy in the Historical Sarās of 15 Khordad Bazaar, Tehran, Aiming at Cultural Identity Revitalization

Samineh Rahbari[1] ,Jamal-e-Din Mahdinejad[2]* ,Omid Rahaei[3]

1. M.Sc. Student, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Design, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran
2. Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Design, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran
3. Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Design, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran

Received: 2026/08/03 Accepted: 2026/09/17

Abstract

Historical saras, as authentic patterns in Iranian historical bazaars—particularly Tehran's 15 Khordad Bazaar—have rarely been examined systematically. This study aims to recognize the spatial organization, access hierarchy, formation patterns, and physical structure of historical saras within Tehran's 15 Khordad Bazaar, emphasizing their cultural identity capacities. This qualitative research is based on a multiple-case study, comparative analysis, and descriptive statistics of physical indicators. First, saras within the study area were identified and documented. Subsequently, based on the feasibility of field documentation, the availability of verifiable documents, and the potential for spatial analysis, 12 saras were purposefully selected. Data were organized within a typological framework and evaluated through comparative analysis. Typological findings indicate that access hierarchy comprises three primary groups (linear, multi-axial, and indirect) and five subtypes, with the centralized rectangular pattern featuring linear arcaded access being the most frequent. In most samples, the share of open space ranges from 30% to 45%, the number of stories is typically two, and the sectional height-to-width ratio is moderate to high. Furthermore, pre-entrances (pish-vorudi) and brickwork were observed. The overall findings demonstrate the pivotal role of the central courtyard in the spatial organization of saras. Despite differences in geometry, circulation, and dimensions, these saras share common patterns: courtyard-oriented organization, centralized structure, linear extensions, controlled access, and transitional spaces, providing a solid basis for conscious conservation and future research.

Keywords:

Historical Sarās, Bazaars, Architectural Typology, Cultural Identity, 15 Khordad Bazaar of Tehran

* Corresponding Author: mahdinejad@sru.ac.ir

©2026 by the Authors.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

Introduction

Traditional Iranian bazaars extend far beyond their basic economic function; they serve as one of the most pivotal elements in shaping the spatial structure and historical identity of cities. A bazaar cannot be regarded merely as an assemblage of commercial spaces. Rather, it constitutes a continuous and integrated network of rāstehs (linear thoroughfares), passageways, tīmchehs, sarās, mosques, and various other public spaces that are both structurally and functionally interconnected (Soltanzadeh, 1993). This spatial continuity and inherent diversity render the bazaar one of the most complex yet coherent forms of spatial organization within Iran's historic cities. Within this intricate network, sarās—as predominantly inward-oriented spaces organized around a central courtyard and comprising chambers (hojrehs) and surrounding peripheral spaces—constitute a fundamental component of the bazaar's spatial and economic organization (Bonine, 1989). In recent decades, however, the growing priority given to maximizing spatial utilization, the evolution of user behavioral patterns and needs, and a range of diverse physical interventions have transformed many historic spaces within the bazaars. The creation of new spaces, more intensive land use, and the addition of incompatible structures can—when undertaken without regard to the underlying spatial structure and historic character—gradually alter the original spatial organization and identity-defining features of these areas. Furthermore, the observed disparities in the restoration, reconstruction, and renovation of individual sarās suggest that such interventions do not necessarily follow a shared approach grounded in their identity-defining characteristics. A fundamental challenge in conserving sarās and sustaining the life of the bazaar's historic fabric is, therefore, to identify the specific features that have historically shaped the spatial and physical identity of the surviving examples. Accordingly, this study initially documented the sarās within the 15 Khordad Bazaar area through a combination of field surveys and historical archival research. Subsequently, twelve representative sarās were selected for in-depth analysis based on specific criteria, including their direct connectivity to the main bazaar thoroughfare, the diversity of their spatial organization patterns, and the availability of reliable documentation for field study. This research focuses on these twelve cases to provide a comparative analysis of their spatial organization and physical characteristics, aiming to establish existing typologies and extract shared, identity-defining indicators. The ultimate objective is to provide an evidence-based framework for the restoration and renovation of historic sarās, thereby preventing interventions that could compromise the integrity of the bazaar's spatial structure and cultural identity.

Materials and Methods

The present study is applied in terms of its objective and qualitative in nature, employing a multiple-case study approach and comparative analysis, accompanied by descriptive statistics of physical parameters. The data collection process was conducted in two distinct phases: first, documentary and archival research (encompassing the scrutiny of historical texts, archival maps from the Cultural Heritage Organization, conservation reports, and prior scholarship to trace the evolution of spatial identity); and second, direct field surveys to meticulously document existing conditions. A "Sarā" is defined as a commercial-service complex characterized by an introverted or articulated spatial organization, developed in close linkage with the bazaar's main thoroughfare (Rāsteh), orchestrating the functions of merchandise exchange, warehousing, and trade interactions. Although the predominant archetypal pattern of Tehran Bazaar's Sarās relies on the "central courtyard" model (an open space enveloped by Hojreh rooms), specific physical typologies, such as covered Sarās (lacking a central courtyard), have also developed within the urban fabric. The statistical population comprises the historical Sarās of Tehran's 15 Khordad Bazaar, estimated at over 150 units based on historical records. Through field identification and cross-referencing with available archives, identifiable Sarās within the perimeter were documented. In light of the scale of this population and practical empirical constraints, 12 Sarās were selected via purposive sampling. The selection criteria included: location within the historical precinct of 15 Khordad Bazaar, geometric

plan diversity, approximate construction chronology, number of stories, conservation status, and the accessibility of verifiable documents and measured drawings. In this context, the primary research question is: What typological patterns characterize the Sarās of the 15 Khordad Bazaar based on spatial organization and access hierarchy components, and what is the role of these patterns in sustaining the bazaar's cultural identity? Field data were collected in the autumn of 2025 by cross-referencing base maps (derived from Cultural Heritage documents and detailed master plans) with on-site conditions, visual documentation (photographs and analytical sketches), and the completion of structured physical inventory sheets. The evaluated indicators for each sample encompass: spatial organization, access geometry and circulation patterns, plan proportions, the share of open space in the total site area, the presence of transitional spaces (such as pre-entrances [Pīsh-vorūdī] and corridors [Dālān]), number of stories, height-to-section-width ratio, central courtyard geometry (in courtyard-type cases), climatic orientation, and architectural ornamentation. Ultimately, data analysis was conducted through comparative assessment across the selected cases, whereby shared morphological typologies were extracted and systematized within a coherent classification framework representing the bazaar's spatial identity.

Conclusion

The present study was conducted to decode the spatial organization and access hierarchy within the historic sarās of Tehran's 15 Khordad Bazaar, elucidating the role of physical components in reproducing cultural identity. A comparative analysis of 12 selected sarās from the bazaar's statistical population demonstrates that their circulation systems are structured according to three principal patterns: "linear," "multi-axial," and "indirect." Among these, the direct linear pattern exhibits the highest frequency, constituting the predominant circulation spine. By articulating transitional spaces—namely the pre-entrance (pīsh-vorūdī), corridor (dālān), and vestibule (hashtī)—this structure facilitates a gradual, hierarchical transition from the bustling public thoroughfare of the bazaar to the semi-public domain of the sarā, thereby reproducing spatial privacy, visual control, and physical serenity as foundational tenets of Iranian architectural identity. Furthermore, geometric and volumetric assessments confirm the dominance of a centralized, rectangular spatial organization, in which the share of open space in the total site area is between 30% and 45% in most samples. In synergy with the prevailing two- to three-story scale and facade proportions, this ratio—beyond providing a favorable physical setting for microclimatic moderation within Tehran's dense urban fabric—theoretically establishes the courtyard as a high-potential core for fostering social interactions, movement distribution, and spatial perception. In terms of architectural articulation, authentic brickwork serves as a unifying element across all facades, while the concentration of refined decorative motifs (such as muqarnas, karbandī, and stucco moldings) underscores a systematic hierarchy of physical and functional zoning within the bazaar complex. Based on these empirical findings, any contemporary conservation initiatives or physical interventions within historic bazaar sarās mandate targeted preservation strategies:

1. Clearance of Transitional Spaces: Reclaiming pause thresholds (pre-entrances and corridors) by eliminating obstructive partitioning, thereby preserving the dynamic access hierarchy.
2. Safeguarding Central Courtyards: Protecting the authentic "mass-to-void" organization. While the 30% to 45% open space ratio is prominent, solid-to-void proportions must rely on documentary evidence of each monument. Furthermore, the removal or modification of late accretions must be contingent upon historical assessments and structural compatibility.
3. Restoring Physical Authenticity and Functional Compatibility: Restoring physical integrity through the decluttering of brick facades, rehabilitating historic openings and vaults using indigenous techniques and materials, and synchronizing contemporary adaptive functions with the typological capacity of each sarā. This provides an actionable operational framework for sustaining physical viability while revitalizing the genuine cultural identity of Tehran's historic bazaar fabric.

Research Limitations: It is worth noting that the patterns and percentages reported in this study are derived from the in-depth examination of 12 selected case studies. Therefore, definitive statistical generalization across all historical sarās and commercial spaces of Tehran's historic bazaar necessitates broader complementary investigations in future research.

فرهنگ حفاظت و بازآفرینی مکان، ۱۴۰۵؛ ۱ (۱) :۱۳۶-۱۰۳

فرهنگ حفاظت و بازآفرینی مکان

DOI : https://dx.doi.org/10.66224/cpcr.2026.1012

مقاله پژوهشی

دسترسی آزاد

بازشناسی سازمان فضایی و سلسله‌مراتب دسترسی در سراهای تاریخی بازار ۱۵ خرداد تهران باهدف احیای هویت فرهنگی

سمینه رهبری[۱] ،جمال الدین مهدی نژاد[۲]* ،امید رهایی[۳]

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران
۲. استاد، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران
۳. دانشیار، گروه معماری، دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۵/۵/۱۲ پذیرش: ۱۴۰۵/۶/۲۶

چکیده

سراها به‌عنوان الگویی اصیل در معماری بازار تاریخی ایران به‌ویژه بازار ۱۵ خرداد تهران کمتر به‌صورت نظام‌مند و تطبیقی مورد مقایسه قرار گرفته‌اند. پژوهش حاضر باهدف شناخت سازمان فضایی و نظام سلسله‌مراتب دسترسی، الگوهای شکل گیری و ساختار کالبدی سراهای تاریخی در محدوده بازار ۱۵ خرداد تهران و با تأکید بر ظرفیت‌های هویتی آن‌ها انجام شده است. پژوهش حاضر از نظر ماهیت، تحقیقی کیفی مبتنی بر مطالعه موردی چندگانه و تحلیل تطبیقی، همراه با آمار توصیفی شاخص‌های کالبدی است . در مرحله نخست، سراهای بازار ۱۵ خرداد تهران در محدوده موردمطالعه شناسایی و مستندسازی شدند. سپس بر اساس معیارهایی شامل امکان برداشت میدانی، دسترسی به اسناد و نقشه‌های قابل استناد و قابلیت تحلیل و مقایسه سازمان فضایی، ۱۲ سرا به‌عنوان نمونه‌های موردمطالعه انتخاب شدند. داده‌ها در قالب گونه‌شناختی سامان‌دهی و با روش تحلیل مقایسه‌ای بررسی شدند. یافته‌های گونه‌شناسی نشان می‌دهد که نظام دسترسی سراها در سه گروه اصلی (خطی، چندمحوری و غیرمستقیم) و پنج زیرگونه قابل دسته‌بندی است که در این میان، الگوی مستطیلی مرکزگرا با دسترسی خطی رواق‌دار بیشترین فراوانی را دارد. در اغلب نمونه‌ها، سهم فضای باز از مساحت کل عرصه بین ۳۰ تا ۴۵ درصد، تعداد طبقات دو طبقه و نسبت ارتفاع به عرض مقطع متوسط به بالا است. همچنین، وجود پیش ورودی در بخش قابل توجهی از سراها و کاربرد آجرکاری در تمامی نمونه‌های بررسی‌شده مشاهده شد. برآیند یافته‌ها بیانگر نقش محوری حیاط در سازمان‌دهی فضایی سراها و وجود الگوهای مشترک و درعین‌حال متنوع در ساختار کالبدی آن‌هاست. نتایج نشان می‌دهد که سراهای تاریخی بازار ۱۵ خرداد، باوجود تفاوت در هندسه، دسترسی و ابعاد، از الگوهای کالبدی و فضایی مشترکی برخوردارند. غلبه سازمان حیاط‌محور، ساختار عمدتاً مرکزگرا و امتدادهای خطی، دسترسی کنترل‌شده و وجود فضاهای واسط، مهم‌ترین ویژگی‌های مشترک این سراهاست. گونه‌شناسی ارائه‌شده می‌تواند مبنایی برای شناخت ساختار بازار، حفاظت و مداخلات آگاهانه در سراهای تاریخی و مطالعات تکمیلی کالبدی و عملکردی هویتی بازار باشد.

واژگان کلیدی

سرا، بازارهای تاریخی، بازشناسی، هویت فرهنگی، بازار ۱۵ خرداد تهران

* مسئول مکاتبات: mahdinejad@sru.ac.ir

©2026 by the Authors.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

۱. مقدمه

بازارهای تاریخی ایران، علاوه بر کارکرد اقتصادی، از مهم‌ترین عناصر شکل‌دهنده به ساختار فضایی و هویت تاریخی شهرها به شمار می‌روند. بازار را نمی‌توان صرفاً مجموعه‌ای از فضاهای تجاری دانست؛ بلکه این مجموعه از شبکه‌ای پیوسته از راسته‌ها، گذرها، تیمچه‌ها، سراها، مسجدها و دیگر فضاهای عمومی تشکیل شده است که در ارتباطی ساختاری و عملکردی با یکدیگر قرار دارند)سلطان‌زاده،۱۳۷۲). این پیوستگی و تنوع فضایی، بازار را به یکی از پیچیده‌ترین و درعین‌حال منسجم‌ترین الگوهای سازمان فضایی در شهرهای تاریخی ایران تبدیل کرده است. در این میان، سراها به‌عنوان فضاهایی عمدتاً درون‌گرا، با حیاط مرکزی، حجره‌ها و فضاهای پیرامونی، یکی از اجزای مهم سازمان فضایی و اقتصادی بازار محسوب می‌شوند (Bonine, 1989).

بااین‌حال طی دهه‌های اخیر اولویت بهره‌برداری حداکثری از فضا و تحول در الگوهای رفتاری و نیازهای بهره‌برداران، در کنار مداخلات مختلف کالبدی، موجب تغییر و دگرگونی برخی از فضاهای تاریخی بازار شده است. ایجاد فضاهای جدید، افزایش سطح استفاده از زمین و ایجاد الحاقات نامتجانس در صورت بی‌توجهی به ساختار فضایی و ویژگی‌های تاریخی، می‌تواند به‌تدریج الگوی اصلی سازمان فضایی و عناصر هویت‌بخش این فضاها را دگرگون کند. از سوی دیگر، تفاوت در نحوه مرمت، بازسازی و نوسازی سراهای مختلف نشان می‌دهد که مداخلات انجام‌شده الزاماً از یک الگوی مشترک و مبتنی بر ویژگی‌های هویتی پیروی نمی‌کنند؛ بنابراین، یکی از مسائل اساسی در حفاظت و تداوم حیات سراها و بافت تاریخی بازار، شناخت ویژگی‌هایی است که در نمونه‌های موجود، هویت فضایی و کالبدی آن‌ها را شکل داده است.

از این منظر، مقایسهٔ تطبیقی سراهای تاریخی می‌تواند راهی برای شناسایی الگوها و ویژگی‌های مشترک میان آن‌ها باشد. چنین شناختی می‌تواند زمینه‌ای برای اصول و معیارهای موردتوجه در مرمت و نوسازی سراهای تاریخی، باهدف حفظ و تداوم هویت فرهنگی بازار تهران، فراهم سازد.

بر همین اساس، ابتدا سراهای قابل‌شناسایی در محدوده بازار ۱۵ خرداد، از طریق شناسایی میدانی و تطبیق با مدارک موجود تاریخی مستند شدند، و به جهت امکان برداشت‌های میدانی و مشاهدات تجربی و تهیهٔ اسناد و مستندات ۱۲ سرا قابل‌بررسی بودند؛ بنابراین، پژوهش حاضر با تمرکز بر این ۱۲ سرای تاریخی بازار ۱۵ خرداد تهران، به بازشناسی و مقایسه تطبیقی، سازمان فضایی و ویژگی‌های کالبدی آن‌ها می‌پردازد تا ضمن شناسایی گونه‌های موجود، شاخص‌های مشترک و هویت‌بخش این فضاها را استخراج کند. هدف نهایی پژوهش، فراهم کردن مبنایی برای توجه به این شاخص‌ها در فرایند مرمت و نوسازی سراهای تاریخی و جلوگیری از مداخلاتی است که می‌تواند موجب گسست از ویژگی‌های هویتی و سازمان فضایی بازار شود.

۲. پیشینه پژوهش / چارچوب نظری

۲-۱.گونه‌شناسی کالبدی-فضایی سراها

گونه‌شناسی در معماری، ابزاری برای طبقه‌بندی نظام‌مند بناها بر پایه ساختار و منطق فضایی مشترک است. در این حوزه، مونئو (Moneo, 1978)، کانیجا و مافئی (Caniggia & Maffei, 2001) و آرگان (Argan, 1963) گونه را نه شکلی ایستا، بلکه ساختاری بنیادین می‌دانند که در بستر زمانی تحول می‌یابد. در معماری ایرانی، پیرنیا (۱۳۸۳)، معماریان (۱۳۸۴) و سلطان‌زاده (۱۳۷۲) چارچوب‌های گونه‌شناختی معماری بومی را با تأکید بر ویژگی‌های کالبدی بناهای تجاری-خدماتی تدوین کرده‌اند. در پژوهش‌های تخصصی‌تر، در بازار تهران، صادقی، بمانیان و حمزه‌لو (۱۴۰۰) در تحلیل رمزگان کالبدی سرای امیر و نواب، تنوع ساختاری سراهای تهران را از منظر لایه‌های عملکرد، فرم و معنا نشان داده‌اند. پهلوان و سلطان‌زاده (۱۴۰۳) بامطالعه تطبیقی تیمچه‌های بازار اصفهان نشان داده‌اند که گونه‌های صفوی و قاجاری از نظر ابعاد، ورودی، تزیینات و رابطه با راسته تفاوت‌های

ساختاری آشکاری دارند؛ تیمچه‌های صفوی معمولاً مستقل و تک‌ورودی و تیمچه‌های قاجاری عمدتاً به راسته‌ها متصل و با تزیینات مجلل‌ترند. اعظمی و شریفی‌زاده (۱۳۹۰) نیز در مطالعه کاروان‌سرای شاه، ساروتقی و مادر شاه در بازار اصفهان، سه نوع فضای اصلی دوره صفوی را به تفکیک مسجد، تیمچه/راسته و کاروان‌سرا و با کارکردهای اقامت، تجارت و تولید معرفی می‌کنند.

۲-۲.سازمان دهی و چیدمان فضایی

نظریه نحو فضا که هیلیر و هنسن (Hillier & Hanson, 1984) بنیان گذاشته‌اند، سازماندهی فضایی را از طریق شاخص‌های یکپارچگی، اتصال و ژرفا تحلیل می‌کند. سازمان فضایی کلیتی انتظام یافته که از اجزا و عناصری است که در عین استقلال، مکمل هم و در ارتباط با یکدیگر هستند (ذکاوت،۱۳۹۰:۱۱۱) . در فضاهای تجاری ایرانی، صادقی، بمانیان و حمزه‌لو (الف۱۴۰۱) با تطبیق شاخص‌های چیدمان فضا و نقشه‌های شناختی کسبه، خریداران و عابران در بازار تهران نشان داده‌اند که نظریه نحو فضا به‌تنهایی ابعاد عینی و ذهنی محیط را تبیین نمی‌کند و عوامل ذهنی گاه اولویت دارند. زائری و همکاران (۱۴۰۲) در تحلیل چیدمان فضایی بازار کفاش‌های تهران با روش مردم‌نگاری و مشاهده غیر مداخله‌ای نتیجه گرفته‌اند که پیوند میان سامانه‌های کالبدی و ادراکی–عملکردی موجب خلق معنا در فضا و تأثیر بر تجربه افراد می‌شود. در حوزه بازارهای تاریخی، نظریه‌پردازانی چون پنه‌رئیل (Panerai et al., 2004) و هیلیر (Hillier, 1996) بر نقش شبکه دسترسی در شکل‌گیری الگوهای رفتاری تأکید کرده‌اند. مولایی و صابرمنش (۱۳۹۹) در پژوهشی جامع درباره سراهای بازار تبریز، پنج ویژگی بنیادین این کهن‌الگو را مرکزیت، یکپارچگی، هندسه، انعطاف‌پذیری و سرزندگی برشمرده. توالی فضایی سردر–دالان–هشتی–حیاط که سلطان‌زاده (۱۳۸۷) آن را در بافت‌های تاریخی مستند کرده، در سراهای تهران نیز الگویی تکرارشونده است.

۲-۳. هویت فرهنگی در بازار

از دیدگاه پدیدارشناسانه، هویت انسان باهویت مکان‌ها درهم‌آمیخته و در مکانی که دارای معنی باید، رشد می‌یابد (میرزایی و همکاران،۱۳۹۱). هویت مفهومی پویا است که در گذر زمان دچار تغییرات مستمر و به هم پیوسته می‌شود، هنر و معماری یک سرزمین جزئی از فرهنگ است که شاکلهٔ هویت سازی آن ملت به شمار می‌رود (حبیب و همکاران، ۱۳۸۷) . چنگیزی و احمدیان (۱۳۹۲) هویت فضای شهری را در سه ابعاد شکلی، معنایی و اجتماعی می‌دانند. یکی از فضاهایی که نقش بزرگی در تاریخ و هویت ما دارند بازارها هستند که مهم‌ترین عنصر شکل دهندهٔ شهر در فضای اقتصادی، اجتماعی، مذهبی و فرهنگی است (فلامکی،۱۳۸۳). از آنجا که مرمت و توسعه بازار امروزه با توجه به ظاهر سنتی آن و نیاز معاصر انجام می‌گیرد عدم توجه به ضرورت و نیز هویت مردم، می‌تواند آثار مخرب هویتی و کالبدی به دنبال داشته باشد (رهایی و همکاران،۱۳۹۲).

۲-٤. جمع بندی پیشینه پژوهش

مرور جامع ادبیات موضوع نشان می‌دهد که مطالعات متعددی با تمرکز بر سراهای بازارهای تاریخی ایران (بازار تبریز، بازار اصفهان، بازار اراک، بازار کرمانشاه، زنجان و بروجرد) از مناظر تحلیلی گوناگون صورت‌گرفته است؛ (مولایی و صابرمند، ۱۳۹۹؛ غفاری و همکاران، ۱۴۰۰–۱۳۹۹) (پهلوان و همکاران، ۱۴۰۱) (امام‌جمعه و بختیاری بستاکی، ۱۳۹۲) (رهرو مهربانی و نوری، ۱۴۰۲) (حیدری و همکاران، ۱۴۰۱) (افشاری و چگنی، ۱۴۰۲؛ فرجی و همکاران، ۱۴۰۱). همچنین در ارتباط با بازار تهران نیز پژوهش‌های ارزنده‌ای انجام شده است (زنگنه و همکاران، ۱۴۰۰؛ بمانیان و حمزه‌لو، ۱۴۰۱؛ صادقی و همکاران، ب۱۴۰۱؛ افتخاری و همکاران، ۱۴۰۲) .

با این‌وجود، تحلیل و ارزیابی این پیشینه‌ها بیانگر یک شکاف دانشی بنیادین است: اغلب مطالعات موجود، یا ساختار بازار تاریخی تهران را در مقیاس کلان‌شهری و بافت پیوسته راسته تحلیل کرده‌اند، و یا سراها را به‌صورت تک بنا و مجزا، صرفاً

از دریچه تزیینات، کالبد منفرد یا تحلیل محدودِ نحو فضا نگریسته‌اند. ازاین‌رو، در محدوده تاریخی بازار ۱۵ خرداد تهران، یک مطالعه تطبیقی نظام‌مند که بتواند به‌صورت هم‌زمان «گونه‌شناسی هندسی–کالبدی»، «سلسله‌مراتب دسترسی» و «مؤلفه‌های هویت فرهنگی» را در پیوند با شواهد تاریخی در یک جامعه آماری مشخص تحلیل و مقایسه نماید، کمتر به شکل یکپارچه تدوین شده است. پژوهش حاضر باهدف پاسخ به این خلأ مطالعاتی شکل‌گرفته است تا از طریق استخراج الگوهای فضایی و هندسی، راهنمایی مستند جهت باززنده‌سازی و صیانت از هویت فرهنگی و معماری این سراها در بافت تاریخی ارائه دهد.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از نظر ماهیت، تحقیقی کیفی مبتنی بر مطالعه موردی چندگانه و تحلیل تطبیقی، همراه با آمار توصیفی شاخص‌های کالبدی است. فرایند گردآوری داده‌ها در دو بخش انجام شده است: نخست، مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای (شامل واکاوی متون تاریخی، نقشه‌های آرشیوی میراث فرهنگی، اسناد مرمتی و پژوهش‌های پیشین برای شناخت سیر تحول هویت فضایی)؛ و دوم، پیمایش میدانی مستقیم برای مستندسازی دقیق وضع موجود.

«سرا» به‌عنوان مجموعه‌ای تجاری–خدماتی با سازمان‌دهی درون‌گرا یا مفصلی تعریف می‌شود که در پیوند با راسته‌بازار شکل‌گرفته و عملکرد تبادل کالا، انبارداری و تعاملات تجاری را سامان می‌دهد. اگرچه الگوی کهن غالب سراهای بازار تهران متکی بر الگوی "حیاط مرکزی" (فضای باز پیرامون یافته با حجره‌ها) است، اما تنوع‌های کالبدی خاصی نظیر سراهای سرپوشیده (فاقد میان‌سرا) نیز در بافت بازار شکل گرفته‌اند.

جامعه آماری پژوهش مجموعه سراهای بازار ۱۵ خرداد تهران است که شمار آن‌ها بر اساس اسناد تاریخی بالغ بر ۱۵۰ سرا برآورد میشود و در این پژوهش، از طریق شناسایی میدانی و تطبیق با مدارک موجود، سراهای قابل‌شناسایی در محدوده مستند شدند. با توجه به گستردگی این جامعه و محدودیت‌های عملی پژوهش، ۱۲ سرا به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شد. معیارهای انتخاب عبارت‌اند از: استقرار در محدوده تاریخی بازار ۱۵ خرداد، تنوع در الگوی هندسی پلان، دوره تقریبی ساخت، تعداد طبقات و وضعیت حفاظتی و مدارک قابل‌دسترس و مستندات قابل‌بررسی بوده است.

در این راستا پرسش اصلی پژوهش این است که سراهای بازار ۱۵ خرداد تهران بر مبنای مؤلفه‌های سازمان فضایی و سلسله‌مراتب دسترسی، دارای چه الگوهای گونه‌شناختی هستند و نقش این الگوها در تداوم هویت فرهنگی بازار چیست؟

داده‌های میدانی در بازه زمانی پاییز ۱۴۰۴، از طریق تطبیق نقشه‌های پایه (برگرفته از اسناد میراث فرهنگی و مطالعات طرح تفصیلی) با وضع موجود، مستندسازی تصویری (عکس و اسکیس) و تکمیل برگه‌های ثبت کالبدی گردآوری شده‌اند. شاخص‌های مورد سنجش در هر نمونه عبارتند از: سازمان فضایی، الگوی هندسه دسترسی و سیرکولاسیون، تناسبات پلان، سهم فضای باز از مساحت کل عرصه، حضور فضاهای واسط (نظیر پیش ورودی و دالان)، تعداد طبقات، نسبت ارتفاع به عرض مقطع، هندسه حیاط مرکزی (در نمونه‌های حیاط‌دار)، جهت‌گیری اقلیمی و عناصر تزیینی است.

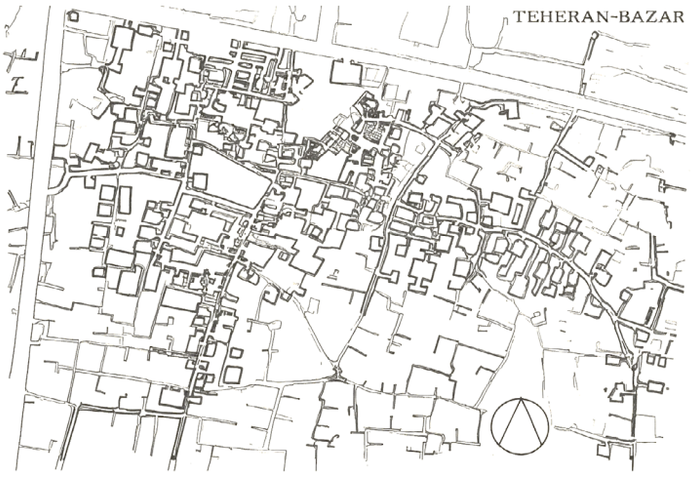
در نهایت، تحلیل داده‌ها از طریق مقایسهٔ تطبیقی میان نمونه‌ها انجام گرفت و براین‌اساس، گونه‌های مشترک استخراج و در قالب یک طبقه‌بندی منسجم هویتی بازار ارائه می‌شوند.

٤. یافته‌ها و بحث

٤-۱. بررسی محدوده موردمطالعه

بازار بزرگ تهران با مساحت حدودی ۱۰۵ هکتار در منطقه ۱۲ و در بافت تاریخی پایتخت، میان چهار محور اصلی پانزده خرداد، مولوی، خیام و مصطفی خمینی استقراریافته است. هسته اولیه بازار تهران در دوره صفویه و در امتداد مسیر دروازه شاه

عبدالعظیم به سمت ارگ به‌صورت خطی شکل گرفت، اما عمده تحولات ساختاری و توسعه کالبدی آن به دوره قاجار بازمی‌گردد (پیرنیا، ۱۳۷۲). این مجموعه به‌ویژه با احداث چهارسوق‌های بزرگ و کوچک در زمان فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه، به سمت شمال غرب و غرب توسعه یافت، به‌گونه‌ای که حدفاصل ارگ و مسجد جامع به پررونق‌ترین بخش بازار و کانون استقرار سراها و تیمچه‌ها تبدیل شد (حبیبی، ۱۳۸۹). این توسعه تدریجی سبب شد تا سازمان فضایی بازار تهران به الگویی «خطی–نامنظم» تبدیل شود که در آن، فضاها بر پایه نیازهای دوره‌ای رشد یافته‌اند. (شکل۱)

شکل ۱. بازار تهران، الگوی خطی –نامنظم، ارتباط بازار با کوچه ها و راسته های اصلی شهر

Figure 1. Tehran Bazaar, linear-irregular pattern, the connection of the bazaar with alleys and main rows

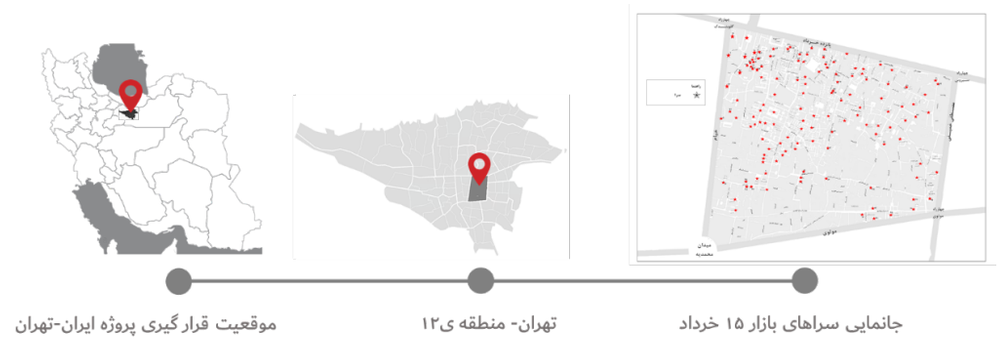
در امتداد راسته‌های اصلی و در پیوند با شبکه گذرهای فرعی بازار، سراهای متعددی شکل گرفته‌اند. در بررسی انجام‌شده برای این پژوهش، بر پایه اسناد طرح تفصیلی منطقه ۱۲ و پژوهش‌های بافت تاریخی، بالغ بر ۱۵۰ سرا در محدوده موردمطالعه شناسایی شد . نام‌بخشی از سراهای شناسایی شده در (جدول۱) و طرح تقرب به پروژه در (شکل۲) ارائه شده است.

جدول ۱. فهرست بخشی از سراهای شناسایی‌شده در محدوده بازار ۱۵ خرداد تهران

Table 1. List of some identified saras within the 15 Khordad Bazaar of Tehran

نام سرا				
۱–سرای ملی	۲–سرای نواب*	۳– سرای دلگشا*	۴– سرای حاج حسن*	۵– سرای مسعودیه
۶– سرای مشیر خلوت	۷–سرای امیرکبیر *	۸– سرای قزوینی‌ها	۹– سرای محمدی	۱۰–سرای توکل*
۱۱–سرای حاج زمان	۱۲–سرای رحیمیه اول	۱۳–سرای رحیمیه دوم	۱۴–سرای رحیمیه سوم	۱۵– سرای سعادت
۱۶–سرای خالقی	۱۷–سرای بوعلی	۱۸–سرای عباسی	۱۹–سرای امید*	۲۰–سرای رشتی‌ها*
۲۱–سرای احسان	۲۲–سرای توتون فروش‌ها	۲۳–سرای روحی	۲۴–سرای وحید	۲۵–سرای خوانساری‌ها
۲۶–سرای افسر	۲۷–سرای حسینی	۲۸– سرای مستوفی	۲۹–سرای چیت ساز	۳۰–سرای وهابیه
۳۱–سرای دالان دراز	۳۲–سرای حاج ملاعلی	۳۳–سرای اقبال	۳۴–سرای شکروی	۳۵–سرای سعید
۳۶–سرای مجتبایی	۳۷–سرای سید محسن*	۳۸–سرای گردن کج	۳۹–سرای خدایی قدیم	۴۰–سرای محتشم
۴۱–سرای لطفی پور	۴۲–سرای بازارگانان	۴۳–سرای گلشن	۴۴– سرای جَدًا نو	۴۵–سرای حریری
۴۶–سرای حاج نادعلی	۴۷–سرای چهار بازار*	۴۸–سرای جمهوری	۴۹–سرای حاج محمد	۵۰–سرای ماشالله
۵۱–سرای میرزاعباس	۵۲–سرای ثانوی	۵۳–سرای رضازاده	۵۴–سرای نقاره خانه	۵۵–سرای خرم
۵۶–سرای اکبریه	۵۷–سرای وزیر	۵۸–سرای روحانی نو	۵۹–سرای صدر	۶۰– سرای فاطمیه
۶۱–سرای قدس حسینی	۶۲–سرای مشکوة	۶۳–سرای انقلاب	۶۴–سرای لاله	۶۵–سرای محمد
۶۶–سرای حاج عباس	۶۷–سرای آزاد	۶۸–سرای عبدالوهاب	۶۹–سرای محمدیه	۷۰– سرای میرعلینقی

نام سرا				
۷۱–سرای حاج سید	۷۲–سرای احمدی	۷۳–سرای اخلاقی	۷۴–سرای صمدیه	۷۵–سرای ناصری
۷۶–سرای پارک	۷۷–سرای بهار	۷۸–سرای شیرازی	۷۹–سرای المهدی	۸۰– سرای کنی
۸۱– سرای اعظم	۸۲–سرای یمین	۸۳–سرای حافظ	۸۴–سرای میرزا اسماعیل	۸۵–سرای جدید
۸۶–سرای قدسیه*	۸۷–سرای حاج محمدحسن	۸۸–سرای روشن*	۸۹–سرای میزانی*	۹۰–سرای حاج رحیم

شکل ۲. موقعیت قرارگیری پروژه و جانمایی سراهای بازار ۱۵ خرداد

Figure 2. Project location and layout of saras in the 15 Khordad Bazaar

براین‌اساس، از میان‌سراهای شناسایی‌شده در محدودهٔ بازار، ۱۲ سرا به سبب امکان برداشت میدانی، مشاهدهٔ تجربی و دسترسی به اسناد و نقشه‌ها قابل‌بررسی و مقایسهٔ تطبیقی بودند. مشخصات عمومی و موقعیت این سراها در (شکل ۳) و (جدول ۲) ارائه شده است.

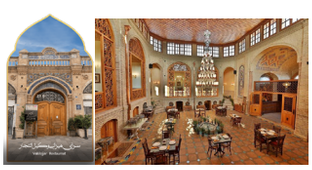

شکل ۳. موقعیت دوازده سرای قابل‌بررسی در محدودهٔ بازار تهران و تصاویر وضع موجود آن‌ها(شماره‌ها و خط‌چین‌ها محل هر سرا را روی نقشه نشان می‌دهند.)

Figure 3. Location of the twelve investigated saras in the Tehran Bazaar area and their as-is images (Numbers and dashed lines indicate the location of each sara on the map.)

جدول ۲. مشخصات عمومی، کالبدی و موقعیت سراهای منتخب در بازار تهران

Table 2. General, physical, and locational specifications of the selected saras in Tehran's Bazaar

ردیف	نام سرا	تاریخی	موقعیت	وضعیت کنونی	کاربری	تصاویر
۱	چهار بازار (چهارسوق)	قاجار	بازار، چهارسوق بزرگ، بازار مسگرها	حفظ کالبد تاریخی با تعویض پوشش در بخش‌هایی محدود	انواع لباس و کفش	
۲	حاج حسن		بازار بزازها، چهارسوق کوچک، بازار چهارسوق بزرگ	حفظ کالبد تاریخی؛ مداخلات جزئی در جداره	کالای خواب نظیر پتو، بالش و انواع حوله	
۳	امیرکبیر		سبزه‌میدان، بازار کفاش‌ها، سرای امیرکبیر	حفظ کالبد تاریخی؛ تغییرات کالبدی متوسط	بورس فروش پارچه	
۴	نواب		بازار آهنگران، کوچه کلانتری، روبروی پاساژ کتان	حفظ کالبد تاریخی؛ اصالت کالبدی بالا	مراکز تولید و پخش شلوار جین مردانه	
۵	قدسیه		بازار پانزده خرداد	حفظ کالبد تاریخی؛ مداخلات جزئی در جداره	انواع پارچه	
۶	رشتی‌ها		بازار بزازها، نرسیده به چهارسوق کوچک	حفظ کالبد تاریخی؛ مداخلات متوسط در جداره‌ها	لوازم خرازی و آرایشی بهداشتی	
۷	میزانی (وکیل التجار)		بازار پانزده خرداد	ضمن حفظ کالبد تاریخی در سال ۱۳۹۰ مرمت شده	رستوران	

ردیف	نام سرا	تاریخی	موقعیت	وضعیت کنونی	کاربری	تصاویر
۸	دلگشا۱		خیابان پانزده خرداد، جنب متروی پانزده خرداد	نوسازی کامل (معاصر)	تغییر کاربری بزرگ‌ترین و مدرن‌ترین مرکز خرید	
۹	روشن	پهلوی اول	بازار پانزده خرداد	حفظ نما و کالبد تاریخی	تجاری (لوازم الکتریکی/ عطر)	
۱۰	امید		خیابان پانزده خرداد، بین خیابان ناصرخسرو و پامنار	حفظ کالبد تاریخی؛ مداخلات جزئی در جداره‌ها	مرکز آجیل و خشکبار و لوازم قنادی	
۱۱	سید محسن	پهلوی دوم	بازار بزازها، چهارسوق کوچک، ابتدای بازار چهارسوق بزرگ	حفظ کالبد تاریخی و حیاط؛ مداخلات جزئی	بورس فروش نخ و لوازم خرازی	
۱۲	توکل		بازار بزازها، چهارسوق کوچک	حفظ کالبد تاریخی؛ مداخلات جزئی در جداره‌ها و پوشش سقف	پوشاک تا لباس زیر زنانه و مردانه و لوازم آرایشی	

۱- نوسازی کامل در دهه ۱۳۹۰؛ تحلیل سازمان فضایی بر اساس اسناد تاریخی (جداول ۵ تا ۸) ؛ تعداد طبقات و نسبت ارتفاع به عرض مقطع (جدول ۹) و جداره‌ها/تزیینات (جدول ۱۰) بر اساس وضع موجود معاصر ثبت شده‌اند.

با درنظرگرفتن کد تیپولوژی سراها (جدول۳) و همچنین راهنمای نمادها و رنگهای گراف فضایی (جدول۴)، راهنمای نقشه به شرح زیر است:

جدول ۳.دسته بندی تیپ دسترسی سراها

Table 3. Categorization of saras' access typology

گروه A : دسترسی خطی	گروه B :دسترسی چندمحوری	گروه C :دسترسی غیرمستقیم
A۱: تک دسترسی، مسیر مستقیم	B۱: چندمحوری (منظم)	C۱: دسترسی غیرمستقیم با پیش فضا یا فضای چرخش (هشتی)
A۲: چند دسترسی، مسیرهای مستقیم و هم راستا	B۲: چندمحوری (نامنظم)	

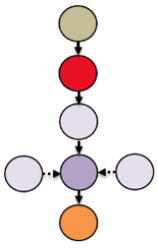
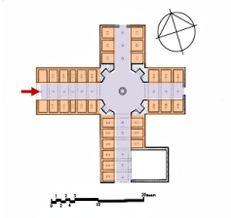
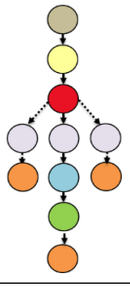
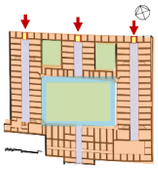
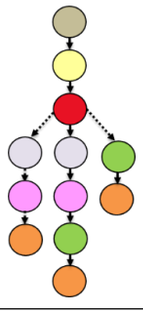
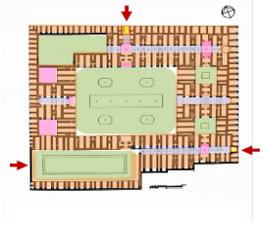
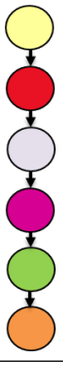
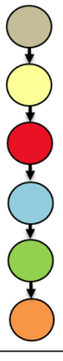
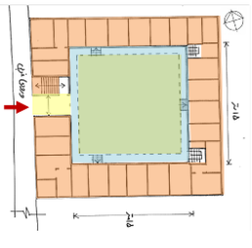
جدول ٤. راهنمای نمادها و رنگ‌های سلسله‌مراتب دسترسی و پلان

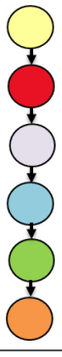
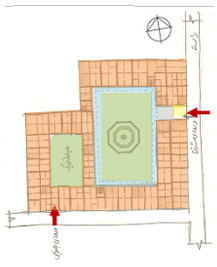
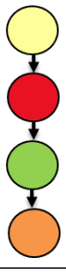
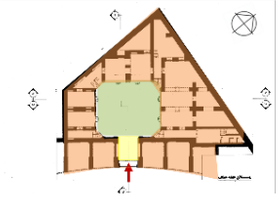
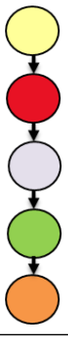
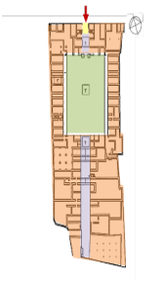
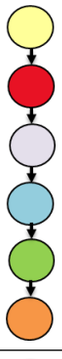
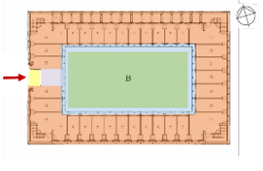
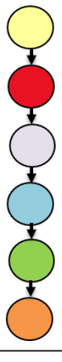
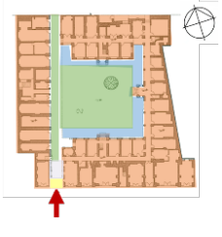
Table 4. Guide to symbols and colors of access hierarchy and plans

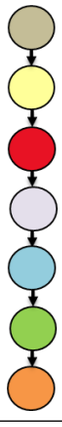
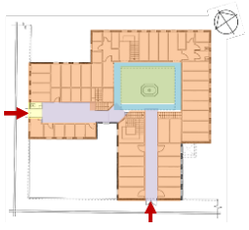
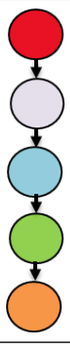
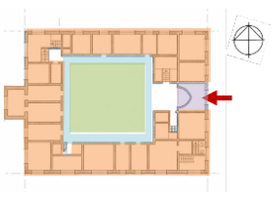
نماد/رنگ	نام فضای کارکردی	نقش فضایی در سلسله‌مراتب دسترسی
	راسته‌بازار	شریان شهری
	پیش ورودی	فضای واسط بیرونی (دعوت‌کنندگی)
	هشتی	فضای مکث
	ورودی	آستانه ورود به بنا
	چهارسوق	نقطه توزیع فضایی و مفصل چندمحوری
	تیمچه	مفصل سرپوشیده توزیع و مکث تجاری
	دالان ارتباطی	فضای فیلتر و شکست دید
	حیاط	قلب توزیع‌کننده
	رواق/پله	رواق‌ها و راهرو های توزیع
	حجره‌ها و واحدهای تجاری	فضای کسب‌وکار (مقصد نهایی)

جدول ۵. هندسه ی پلان و سلسله‌مراتب دسترسی سراهای بازار ۱۵ خرداد تهران

Table 5. Plan geometry and access hierarchy of the saras in Tehran's 15 Khordad Bazaar

ردیف	نام سرا	تاریخی	هندسه پلان	کد تیپ دسترسی	سلسله‌مراتب دسترسی	پلان سرا
۱	چهار بازار (چهارسوق)	قاجار	صلیبی‌شکل (چهارسوق مرکزی)	B۱		
۲	حاج حسن		مستطیل	A۲		
۳	امیرکبیر		مستطیل	C۱		
۴	نواب		مستطیل کشیده	A۲		
۵	قدسیه		مربع	A۱		

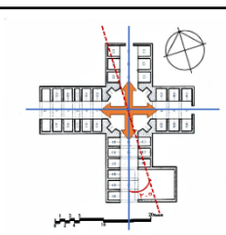
ردیف	نام سرا	تاریخی	هندسه پلان	کد تیپ دسترسی	سلسله‌مراتب دسترسی	پلان سرا
۶	رشتی‌ها	قاجار	نامتقارن	B۲		
۷	میزانی (وکیل التجار)		چندضلعی نامتقارن	A۱		
۸	دلگشا		مستطیل کشیده	A۱		
۹	روشن	پهلوی اول	مستطیل	A۱		
۱۰	امید		نامتقارن	A۱		

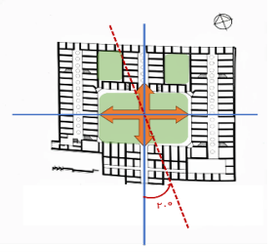
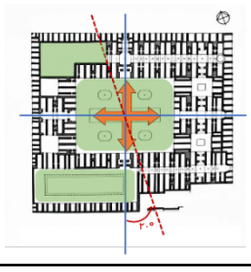
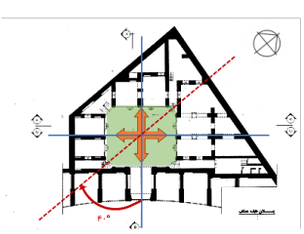
ردیف	نام سرا	تاریخی	هندسه پلان	کد تیپ دسترسی	سلسله‌مراتب دسترسی	پلان سرا
۱۱	سید محسن	پهلوی دوم	ال شکل نامتقارن	B۲		
۱۲	توکل		مستطیل	A۱		

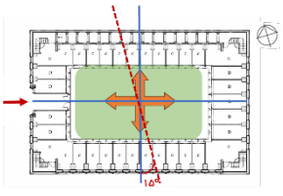
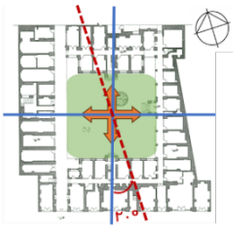
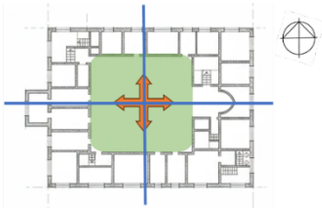
بررسی هندسه پلان و الگوی دسترسی ۱۲ سرای تحلیل‌شده نشان می‌دهد (جدول ۵) پلان مستطیلی با حیاط مرکزی منظم و استقرار پیرامونی حجره‌ها، الگوی مشترک و غالب در میان نمونه‌هاست. در سطح دسترسی نیز بیشترین فراوانی مربوط به تیپ A (تک ورودی یا چند ورودی با مسیر مستقیم دارای رواق به حیاط) است که بیانگر ساختار حرکتی ساده و خوانای سراها در محدوده ۱۵ خرداد است. نمونه‌های معدودی که دارای مسیر شکسته یا چند ورودی‌اند، عمدتاً تحت تأثیر شرایط کالبدی بافت و تغییرات دوره‌های بعد شکل گرفته‌اند. مجموع یافته‌ها نشان می‌دهد که سراهای این محدوده از الگوی فضایی منظم و مرکزگرا تبعیت می‌کنند.

جدول ٦. جهت گیری سراهای بازار ۱۵ خرداد تهران۱

Table 6. Orientation of the saras in Tehran's 15 Khordad Bazaar

ردیف	نام سرا	تاریخی	جهت کشیدگی	جانمایی در بازار	راستای استقرار دهانه ارتباطی نسبت به باد غالب	پلان سرا
۱	چهار بازار (چهارسوق)	قاجار	چهار جهت اصلی ۲۰° انحراف به جنوب		محور شمالی مایل / محور غربی هم راستا با باد غالب	

ردیف	نام سرا	تاریخی	جهت کشیدگی	جانمایی در بازار	راستای استقرار دهانه ارتباطی نسبت به باد غالب	پلان سرا
۲	حاج حسن		شمال شرقی–جنوب غربی ۲۰° انحراف به جنوب		مایل نسبت به باد غالب	
۳	امیرکبیر		شرقی–غربی ۲۰° انحراف به جنوب		محور شمالی مایل/ محور شرقی – غربی هم راستا با باد غالب	
۴	نواب		شمال شرقی–جنوب غربی ۳۰° انحراف به جنوب		مایل نسبت به باد غالب	
۵	قدسیه	قاجار	مرکزیت ۱۵° انحراف به جنوب		مایل نسبت به باد غالب	
۶	رشتی‌ها		شرقی–غربی ۱۰° انحراف به جنوب		خلاف باد غالب	
۷	میزانی (وکیل التجار)		مرکزیت ۴۰° انحراف به جنوب		خلاف باد غالب	

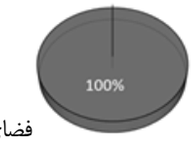
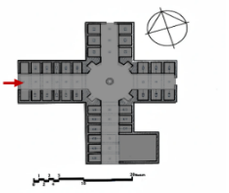
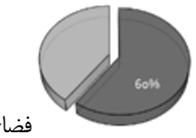
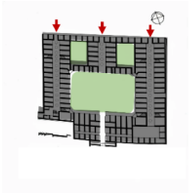
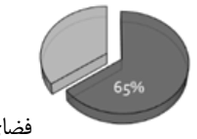
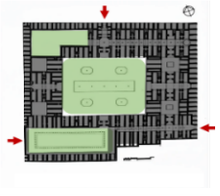
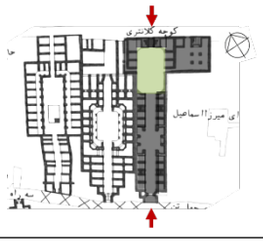
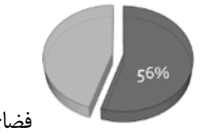
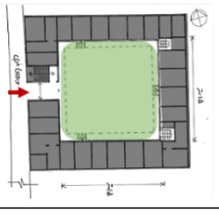
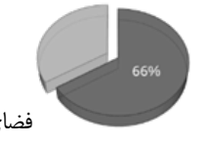
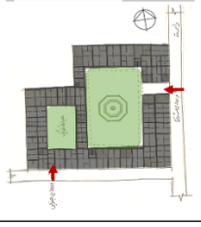
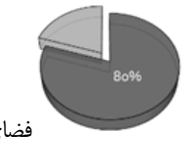
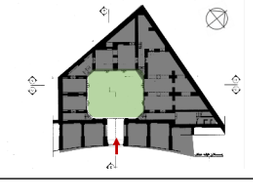
ردیف	نام سرا	تاریخی	جهت کشیدگی	جانمایی در بازار	راستای استقرار دهانه ارتباطی نسبت به باد غالب	پلان سرا
۸	دلگشا	پهلوی اول	شمالی–جنوبی ۲۰° انحراف به جنوب		عمود بر باد غالب	
۹	روشن		شرقی–غربی ۱۵° انحراف به جنوب		هم راستا با باد غالب	
۱۰	امید		مرکزیت ۲۰° انحراف به جنوب		مایل نسبت به باد غالب	
۱۱	سید محسن		غربی–جنوبی ۳۰° انحراف به جنوب		مایل نسبت به باد غالب	
۱۲	توکل		شرقی–غربی		خلاف باد غالب	

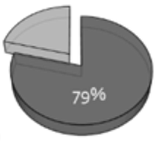
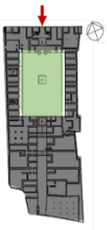
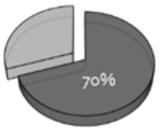
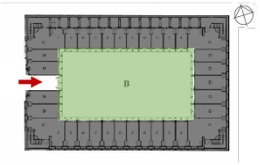
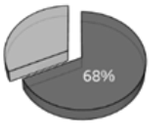
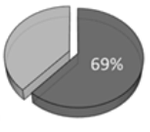
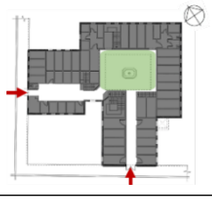
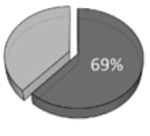
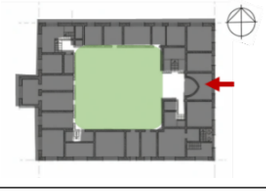
۱– مبنای باد غالب در این تحلیل، آمار سینوپتیک سازمان هواشناسی کشور (ایستگاه مهرآباد تهران)، در دوره آماری ۱۳۵۰ تا ۱۳۸۰ است. بر اساس این داده‌ها، جهت باد غالب، غربی و با متوسط سرعت ۵٫۵ متر بر ثانیه گزارش شده است (سازمان هواشناسی کشور، n.d.).

بررسی الگوی جهت‌گیری سراها (جدول ۶) نشان می‌دهد که اغلب کشیدگی سراها شرقی–غربی است ؛ با توجه به جدول جهت گیری دهانه‌های ارتباطی بیشتر سراها مایل با باد غالب و در موارد کم خلاف جهت باد غالب هستند ؛ وضعیتی که عمدتاً به دلیل قرارگیری ناگزیر آن‌ها در امتداد گذرها و کوچه‌های موجود بافت تاریخی بازار شکل‌گرفته است.

جدول ۷. سهم فضاها از کل عرصه در سراهای بازار ۱۵ خرداد تهران

Table 7. Share of spaces from the total site area in Tehran's 15 Khordad Bazaar sara

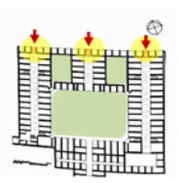
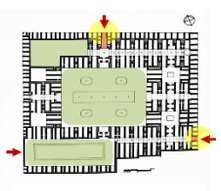
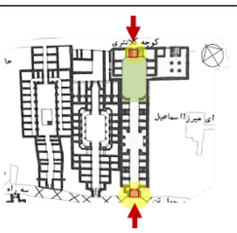
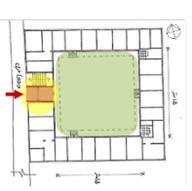
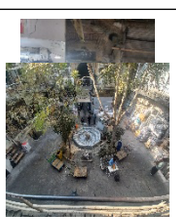
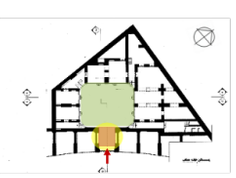
ردیف	سرا	تاریخی	حیاط	سهم فضاها از کل عرصه	پلان سرا
۱	چهار بازار (چهارسوق)		ندارد	فضای باز: ٪۰ فضای ساخته‌شده: ٪۱۰۰	
۲	حاج حسن		۳ حیاط مستطیلی	فضای باز (حیاط): ٪۴۰ فضای ساخته‌شده: ٪۶۰	
۳	امیرکبیر		۳ حیاط مستطیلی	فضای باز: ٪۳۵ فضای ساخته‌شده: ٪۶۵	
۴	نواب	قاجار	۱ حیاط مستطیلی	فضای باز: ٪۱۵ فضای ساخته‌شده: ٪۸۵	
۵	قدسیه		۱ حیاط مربع مرکزی	فضای باز: ٪۴۴ فضای ساخته‌شده: ٪۵۶	
۶	رشتی‌ها		۲ حیاط مستطیلی	فضای باز: ٪۳۴ فضای ساخته‌شده: ٪۶۶	
۷	میزانی (وکیل التجار)		۱ حیاط مربع	فضای باز: ٪۲۰ فضای ساخته‌شده: ٪۸۰	

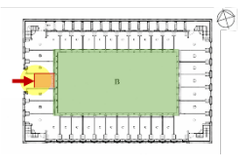
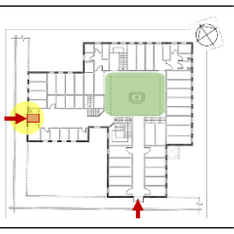
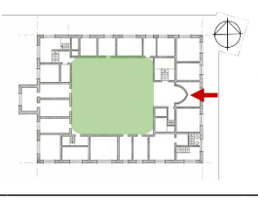
ردیف	سرا	تاریخی	حیاط	سهم فضاها از کل عرصه	پلان سرا
۸	دلگشا		۱ حیاط مستطیلی	فضای باز: ٪۲۱ فضای ساخته‌شده: ٪۷۹	
۹	روشن	پهلوی اول	۱ حیاط مستطیلی مرکزی	فضای باز: ٪۳۰ فضای ساخته‌شده: ٪۷۰	
۱۰	امید		۱ حیاط مربع مرکزی	فضای باز: ٪۳۲ فضای ساخته‌شده: ٪۶۸	
۱۱	سید محسن	پهلوی دوم	۱ حیاط مربع مرکزی	فضای باز: ٪۳۱ فضای ساخته‌شده: ٪۶۹	
۱۲	توکل		۱ حیاط مربع مرکزی	فضای باز: ٪۳۱ فضای ساخته‌شده: ٪۶۹	

بررسی سهم فضاهای باز و ساخته شده از مساحت کل عرصه در سراهای محدوده بازار ۱۵ خرداد (جدول ۷) نشان می‌دهد که سازمان‌دهی فضایی آن‌ها عموماً بر پایه یک فضای باز مرکزی و استقرار فضاهای ساخته‌شده در پیرامون آن شکل‌گرفته است. در اغلب نمونه‌ها سهم فضای باز از مساحت کل عرصه در بازه حدود ۳۰ تا ۴۵ درصد قرار دارد که از منظر پیکره‌بندی فضایی، بیانگر ظرفیت احتمالی کالبدی بنا برای بهره‌مندی از نور طبیعی و امکان‌پذیری جریان هوا است. این الگوی مشترک بیانگر نقش مهم فضای باز مرکزی در سازمان فضایی سراهاست.

جدول ۸. تعداد پیش ورودی و ورودی سراهای یازار ۱۵ خرداد تهران

Table 8. Number of pre-entrances and entrances of the saras in Tehran's 15 Khordad Bazaar

ردیف	سرا	تاریخی	پیش ورودی	ورودی	مدل و موقعیت ورودی	پلان	تصویر ورودی
۱	چهار بازار (چهارسوق)		ندارد	۱	ورود مستقیم، باز و نفوذپذیر – حداقل کنترل فضایی – پیوستگی مستقیم با راسته‌بازار		
۲	حاج حسن		۳	۳	ورود عمیق، هدایت‌شده و کاملاً کنترل‌شده – سلسله‌مراتب فضایی و مکث‌های متوالی		
۳	امیرکبیر		۲	۳	چندگانه، ورود عمیق و کنترل‌شده – ورود تدریجی با پیش فضاهای متوالی		
۴	نواب	قاجار	۲	۲	محوری، هدایتگر و تدریجی – ورود عمیق و کنترل شده		
۵	قدسیه		۱	۱	ورودی منفرد، هدایتگر و تدریجی – مکث اولیه پیش از ورود به حیاط		
۶	رشتی‌ها		۱	۲	مدل چندگانه و نیمه کنترل‌شده– توزیع حرکت و تفکیک مسیرها		
۷	میزانی (وکیل التجار)		۱	۱	هدایتگر با پیش ورودی کوتاه – کنترل ملایم دسترسی		

ردیف	سرا	تاریخی	پیش ورودی	ورودی	مدل و موقعیت ورودی	پلان	تصویر ورودی
۸	دلگشا		۱	۱	هدایتگر و نیمه‌باز – مکث فضایی کوتاه پیش از ورود		
۹	روشن	پهلوی اول	۱	۱	هدایتگر و تدریجی – پیش ورودی کوتاه و خوانایی حرکتی		
۱۰	امید		۱	۱	هدایتگر و خوانا – مکث فضایی محدود و کنترل ملایم		
۱۱	سید محسن	پهلوی دوم	۱	۲	چندگانه و نیمه کنترل‌شده – توزیع جریان حرکتی		
۱۲	توکل		ندارد	۱	مستقیم و نفوذپذیر – ارتباط سریع با راسته‌بازار		

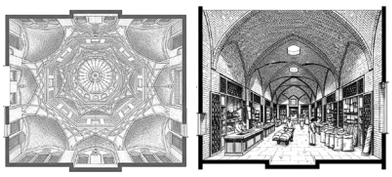
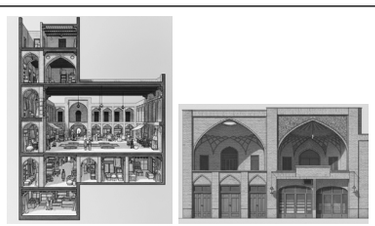
نتایج (جدول ۸) نشان می‌دهد که بیشترین سهم سراها (حدود ۶۰٪) تنها یک پیش ورودی داشته و این الگو عملاً تیپ غالب در بافت بازار ۱۵ خرداد است. پس از آن، سراهای دارای پیش‌ورودی‌های متعدد (۲ یا ۳ پیش فضا) سهم کمی دارند و تنها در مواردی دیده می‌شوند که سرا با چند گذر فرعی در ارتباط بوده است.

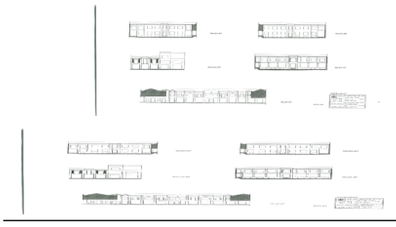
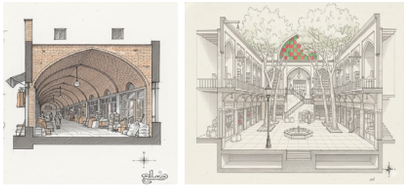
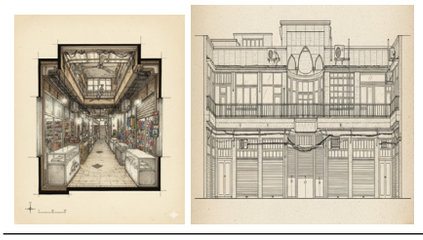
این توزیع نشان می‌دهد که پیش ورودی در سراهای این محدوده عمدتاً کارکردی انتقالی و تعدیل‌کننده دارد؛ یعنی در عین حفظ کنترل فضایی، ظرفیت احتمالی برای عبور جریان هوا را فراهم می‌کند.

همچنین بیشتر سراهای محدوده یک ورودی اصلی دارند و تعداد محدودی از سراها دارای چند ورودی هستند. این الگو نشان‌دهندهٔ وابستگی فضایی سراها به راسته‌های اصلی بازار و کنترل متمرکز ورودی‌هاست. در سراهایی که چند ورودی دارند، نفوذپذیری فضایی و ارتباط سرا با گذرهای جانبی تقویت می‌شود؛ و در سراهای تک‌ورودی، حرکت عمدتاً از همان محور اصلی تأمین می‌شود و الگوی دسترسی بسته‌تر است.

جدول ۹. تعداد طبقات و نسبت ارتفاع به عرض مقطع سراهای بازار ۱۵ خرداد تهران۱

Table 9. Number of stories and sectional height-to-width ratio of the saras in Tehran's 15 Khordad Bazaar

ردیف	سرا	تاریخی	تعداد طبقات	ارتفاع مؤثر	نسبت ارتفاع به عرض	برش (سکشن)
۱	چهار بازار (چهارسوق)		۲	زیاد حدود ۱۰-۱۲ متر، سقف طاقی + نورگیر مرکزی	H/W = 2.0 متوسط تا زیاد	
۲	حاج حسن		۳	متوسط حدود ۸ متر	H/W = 0.5	
۳	امیرکبیر		۲-۳ (دارای زیرزمین)	متوسط حدود ۸ متر	H/W = 0.5	
۴	نواب	قاجار	۲	زیاد حدود ۱۰-۱۲ متر با نورگیرهای متعدد در طاق	H/W = 3.0	
۵	قدسیه		۲	متوسط حدود ۹ متر	H/W = 1.0	
۶	رشتی‌ها		۲	متوسط حدود ۸ متر	H/W = 0.5	
۷	میزانی (وکیل التجار)		۲	زیاد حدود ۱۱ متر دارای نورگیر سقفی	H/W = 2.0 متوسط تا زیاد	

ردیف	سرا	تاریخی	تعداد طبقات	ارتفاع مؤثر	نسبت ارتفاع به عرض	برش (سکشن)
۸	دلگشا	پهلوی اول	۳-۴	زیاد حدود ۱۵–۱۸ متر، وجود گنبد شیشه‌ای مرتفع	H/W = 3.0	
۹	روشن		۲	متوسط حدود ۸ متر	H/W = 0.5	
۱۰	امید		۲-۳	زیاد حدود۹–۱۰ متر	متوسط تا زیاد H/W = 2.0	
۱۱	سید محسن	پهلوی دوم	۲(همکف و اول)	متوسط حدود ۸ متر	متوسط تا زیاد H/W = 2.0	
۱۲	توکل		۲ (دارای زیرزمین)	متوسط حدود ۸ متر	H/W = 1.0	

۱–در ستون نسبت ارتفاع به عرض، تناسبات هندسی مقطع به‌صورت شماتیک ارائه شده‌اند؛ در نمونه‌های حیاط‌دار، W عرض حیاط و در نمونه‌های سرپوشیده، W دهانه فضای مرکزی است. مبنای شمارش طبقات نیز ترازهای روی زمین است؛ وجود تراز زیرزمین صرفاً در پرانتز قید شده است.

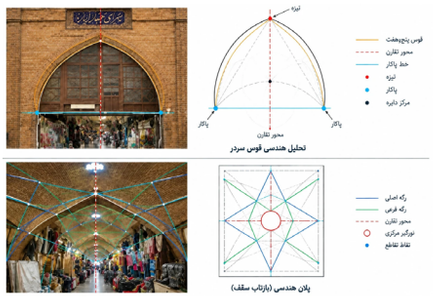
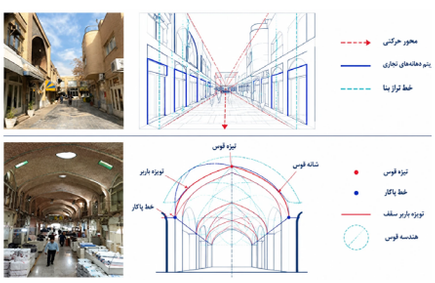
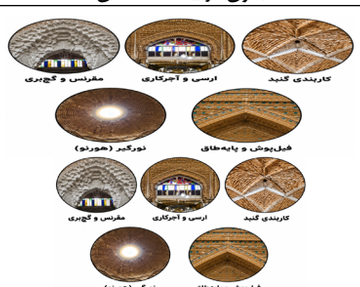
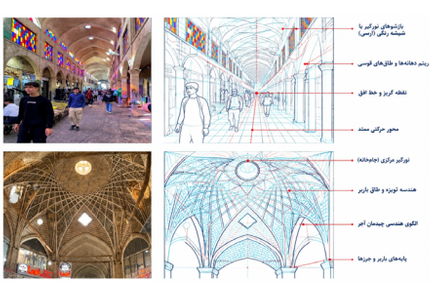
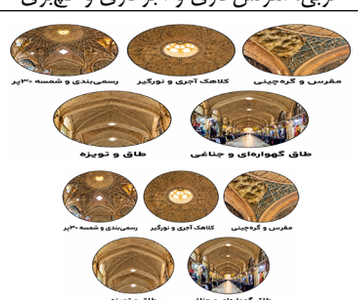
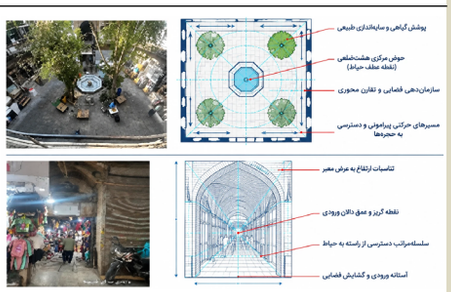
سراها باوجود تنوع هندسی، در چند شاخص اصلی الگوهای مشترک و تکرارشونده‌ای دارند (جدول ۹). نخستین شاخص، تعداد طبقات است که در بیش از نیمی از سراها برابر با ۲ طبقه است. تنها تعداد محدودی از سراها (حدود سه نمونه) دارای ۳ یا ۴ طبقه‌اند که بیانگر افزایش تراکم در برخی بخش‌های بازار است، اما این نمونه‌ها استثنا به شمار می‌آیند.

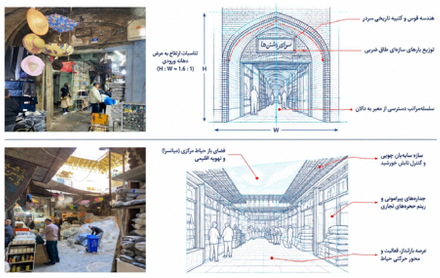
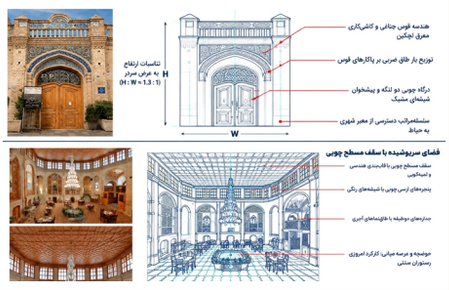
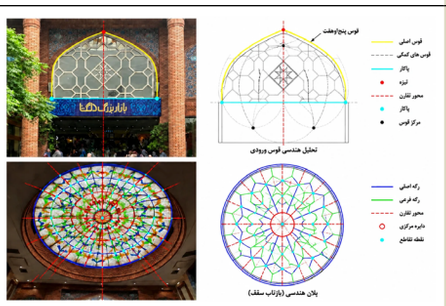
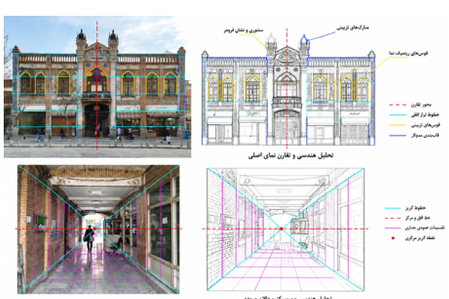
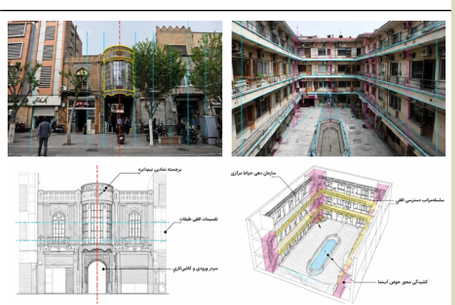
در شاخص ارتفاع مؤثر فضا نیز یک الگوی غالب مشاهده می‌شود. ارتفاع بیشتر سراها در بازه ۸ تا ۱۰ متر قرار دارد که نشان‌دهنده یک میانگین پایدار در طراحی فضاهای مرکزی است. این تناسبات می‌توانند ظرفیت بالقوه‌ای برای ایجاد سایه‌اندازی مناسب و تسهیل جریان هوای طبیعی فراهم کنند؛ بااین‌حال، عملکرد واقعی در این پژوهش سنجیده نشده است.

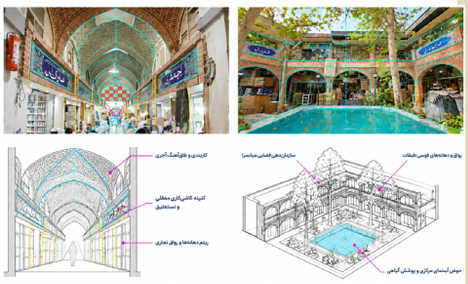
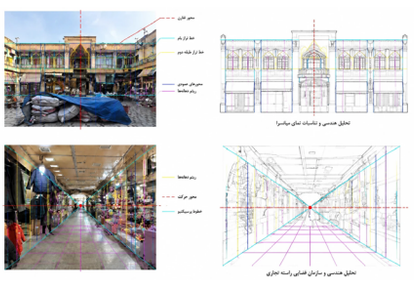
بررسی شماتیک مقاطع، تنوع نسبت ارتفاع به عرض را در نمونه‌های موردمطالعه نشان می‌دهد. این نسبت، حالتی میانی میان «حیاط باز» و «حیاط عمیق» ایجاد می‌کند.

جدول ۱۰. تناسبات و تزیینات سراهای بازار ۱۵ خرداد تهران

Table 10. Proportions and decorations of the saras in Tehran's 15 Khordad Bazaar

ردیف	سرا	تاریخی	هندسه و تناسبات	تصویر آرایه و تزیینات
۱	چهار بازار (چهارسوق)			آجرکاری ساده در بدنه و پوشش، قوس‌های جناغی متداول، طاق‌های ضربی و رسمی‌بندی‌های بسیار سبک؛ فاقد کاشی‌کاری، مقرنس و تزیینات شاخص
۲	حاج حسن			آجرکاری ساده، قوس جناغی و طاق ضربی؛ تزیینات حداقلی در سبک قاجاری و حیاط امروزی بدون تزیینات شاخص
۳	امیرکبیر	قاجار		در طاق ایوان‌های شمالی و جنوبی، رسمی‌بندی و گچبری و کاشی‌کاری، در طاق ایوان‌های شرقی و غربی، مقرنس‌کاری و آجرکاری و گچبری
۴	نواب			طاق و تویزه با طاق‌های گهواره‌ای و جناغی، گره‌چینی و مقرنس‌های ظریف، همراه با رسمی‌بندی و شمسه ۳۰ پر با کلاهک آجری
۵	قدسیه			آجرکاری ساده و نوسازی شده، حیاط مرکزی با حوض سنگی و پوشش گیاهی، تزیینات حداقلی در جاده‌ها و فضاهای پیرامونی

ردیف	سرا	تاریخی	هندسه و تناسبات	تصویر آرایه و تزیینات
۶	رشتی‌ها	قاجار		 تزیینات حداقلی در جداره‌ها — حیاط مرکزی و ضلع شرقی — پوشش سقفی با تزیینات آجری و چوبی پوشش سقفی با تزیینات آجری و چوبی، حیاط مرکزی با حوض مستطیلی، تزیینات حداقلی در جداره‌ها
۷	میزانی (وکیل التجار)			 نقش‌برجسته و تزیینات دیوارها — منبت‌کاری و پوشش چوبی سقف — کاشی‌کاری معرق سردر ورودی تزیینات داخلی با نقش‌برجسته و کاشی‌کاری‌های معرق و منبت‌کاری در سقف و دیوارها
۸	دلگشا			 نورگیر گنبدی و آتریوم مرکزی — تزیینات و آجرکاری نما در گذر بازار — سردر ورودی و ستون‌های آجری پوشش و نورگیر گنبدی، جداره‌ها و فضاها عمدتاً نوسازی شده و استفاده از مصالح جدید
۹	روشن	پهلوی اول		 نقوش برجسته و تزیینات تاج نما — نمای سردر و تزیینات آجری و کاشی — دالان ورودی و جداره‌های آجری ورودی شاخص با گچ‌بری‌ها و نقش‌برجسته‌های تزیینی، طاق‌های جناغی و عناصر معماری فرنگی در نما، دالان ورودی با طاق آجری و حیاط مرکزی با حجره‌های قوس‌دار پیرامونی
۱۰	امید			 کاشی‌کاری و تزیینات سردر — پنجره مدور و نقوش برجسته — حیاط مرکزی و حوض‌خانه — دالان ارتباطی و ایوان ورودی تزیینات شامل قوس‌های معماری، قاب‌بندی‌های ساده و بخش‌هایی از کاشی‌کاری در نما

ردیف	سرا	تاریخی	هندسه و تناسبات	تصویر آرایه و تزیینات
۱۱	سید محسن	پهلوی دوم		نمای سردر و کتیبه کاشی‌کاری حیاط مرکزی و حجره‌های پیرامونی سقف طاق و تویزه و نورگیر انتهای دالان دالان‌های سرپوشیده با طاق‌های و تویزه، تزیینات شامل کاشی‌کاری ورودی و آجرکاری قوس‌ها
۱۲	توکل			سردر ورودی و تابلوی چوبی قوس شاهی، قاب‌بندی آجری و نرده‌های فلزی حیاط مرکزی و کف‌سازی شطرنجی دالان با سقف کاذب جدید و حجره‌ها دارای قاب‌بندی آجری ساده، قوس‌های نیم‌دایره پیرامون حیاط، نرده‌های فلزی تزیینی، دالان‌ها با سقف کاذب جدید پوشانده شده‌اند

جدول۱۱. بررسی تزیینات سراهای بازار ۱۵ خرداد تهران

Table 11. Evaluation of decorations in the saras of Tehran's 15 Khordad Bazaar

ردیف	سرا	آجر کاری	گچ بری	نقش‌برجسته	کاشی کاری	مقرنس	رسمی‌بندی	گره‌چینی	شمسه	منبت چوبی	تزئین فلزی	قوس تزیینی	طاق و تویزه	نورگیر سقف
۱	چهار بازار (چهارسوق)	✓					✓					✓	✓	
۲	حاج حسن	✓										✓		
۳	امیرکبیر	✓	✓		✓	✓	✓							✓
۴	نواب	✓				✓	✓	✓	✓			✓	✓	✓
۵	قدسیه	✓												
۶	رشتی‌ها	✓								✓				
۷	میزانی	✓	✓	✓						✓				
۸	دلگشا	✓												✓
۹	روشن	✓	✓	✓								✓		
۱۰	امید	✓			✓							✓		
۱۱	سید محسن	✓			✓							✓	✓	
۱۲	توکل	✓									✓	✓		

بر اساس جدول فراوانی عناصر تزیینی در ۱۲ سرای مورد بررسی (جدول ۱۰)، آجرکاری رایج‌ترین عنصر تزیینی در سراهای بازار است. پس از آن قوس‌های تزیینی و طاق و تویزه‌ها از عناصر پرتکرار محسوب می‌شوند که عمدتاً در پیرامون حیاط‌ها، دالان‌ها و ورودی‌ها به کار رفته‌اند. در مقابل، عناصر تزیینی پیچیده‌تر مانند مقرنس، گره‌چینی، گچ‌بری‌های شاخص و کاشی‌کاری گسترده تنها در تعداد محدودی از سراها دیده می‌شوند و بیشتر مربوط به سراهایی هستند که از نظر تاریخی و معماری اهمیت بیشتری داشته‌اند.

نتایج نشان می‌دهد (جدول ۱۱) الگوی غالب در سراهای بازار تهران سادگی در تزیینات و تأکید بر آجرکاری و فرم‌های قوسی است و سراهای دارای تزیینات پیچیده سهم کمتری از نمونه‌های مورد بررسی را تشکیل می‌دهند.

٤-۲. تبیین ارتباط مؤلفه‌های فضایی باهویت فرهنگی

یافته‌های حاصل از بررسی سراهای موردمطالعه نشان می‌دهد که هویت فرهنگی این فضاها صرفاً به عناصر تزیینی یا ویژگی‌های ظاهری آن‌ها محدود نمی‌شود، بلکه در نحوه سازمان‌یابی فضاها، الگوی درون‌گرایی و ایجاد بستر فضایی برای بازتولید تعاملات تجاری–اجتماعی معنا می‌یابد. هویت فرهنگی بازار سنتی ایران بر پایه نظامی از «قلمروپذیری» و «حرمت فضایی» شکل‌گرفته که نمود عینی آن در پدیده درون‌گرایی متجلی است. سلسله‌مراتب دسترسی (شامل پیش ورودی، دالان و هشتی) تنها معابری برای عبور فیزیکی نیستند، بلکه به‌مثابه یک «فضای گذار و مفصل ادراکی–رفتاری» عمل می‌کنند. این فضاهای واسط با شکست خطوط دید مستقیم و ایجاد پتانسیل کالبدی برای کاهش اغتشاشات صوتی و هیاهوی راسته عمومی بازار، آستانه‌ای از سکون و تمایز قلمرو (گذار از عرصه کاملاً عمومی به عرصه نیمه‌عمومی) خلق می‌کنند؛ سازوکاری بنیادین که جوهره درون‌گرایی و از ارکان هویت کالبدی–فرهنگی معماری ایرانی به شمار می‌رود.

از سوی دیگر، حیاط مرکزی به‌عنوان کانون ساختار درون‌گرا، بستر اصلی تحقق «حیات جمعی و تعاملات اجتماعی» درون سرا است. چینش حجره‌ها گرداگرد این صحن باز، امکان نظارت متقابل و خوانایی فضایی را تقویت کرده و بر اساس چارچوب نظری روان‌شناسی محیطی، زمینه‌ساز شکل‌گیری و ارتقای احساس تعلق جمعی تلقی میگردد. حیاط مرکزی به‌عنوان عنصر سازمان‌دهنده، دالان‌ها و ورودی‌ها به‌عنوان عناصر تعریف‌کننده توالی و سلسله‌مراتب فضایی و درون‌گرایی، و تناسبات و تزیینات به‌عنوان نشانه‌های کالبدی، در شکل‌گیری ساختار فضایی متمایز سراها نقش دارند. از این منظر، احیای هویت فرهنگی مستلزم توجه هم‌زمان به این مؤلفه‌ها و حفظ روابط میان آن‌هاست؛ زیرا صرف حفاظت از عناصر منفرد، بدون درنظرگرفتن ساختار و پیوستگی فضایی مجموعه، لزوماً به بازشناسی هویت تاریخی و فرهنگی آن منجر نمی‌شود.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر باهدف بازشناسی سازمان فضایی و سلسله‌مراتب دسترسی در سراهای تاریخی بازار ۱۵ خرداد تهران و تبیین نقش مؤلفه‌های کالبدی در بازتولید هویت فرهنگی به انجام رسید. تحلیل و مقایسه تطبیقی ۱۲ سرای منتخب از میان جامعه آماری بازار، نشان داد که نظام حرکتی این بناها ذیل سه الگوی اصلی «خطی»، «چندمحوری» و «غیرمستقیم» سازمان‌یافته است؛ در این میان، الگوی خطی مستقیم با بیشترین فراوانی، ساختار غالب ارتباطی را شکل می‌دهد. این ساختار از طریق مفصل‌بندی فضاهای واسط نظیر پیش ورودی، دالان و هشتی، گذار تدریجی و سلسله‌مراتبی از هیاهوی راسته عمومی بازار به عرصه نیمه‌عمومی سرا را ممکن ساخته و اصل محرمیت، کنترل بصری و آرامش کالبدی را به‌عنوان ارکان بنیادین هویت معماری ایرانی بازتولید می‌کند. همچنین بررسی هندسه و نسبت‌های فضایی مؤید غلبه سازمان مستطیلی مرکزگراست که در آن، سهم فضای باز از مساحت کل عرصه در اغلب نمونه‌ها بین ۳۰ تا ۴۵ درصد تثبیت شده است؛ این نسبت در هماهنگی با

مقیاس ۲ تا ۳ طبقه بناها و تناسبات جداره‌ها، علاوه بر فراهم‌آوردن بستر کالبدی مساعد جهت تعدیل شرایط اقلیمی در بافت فشرده تهران، سبب می‌شود که حیاط از منظر نظری دارای ظرفیت بالقوه‌ای برای ارتقای تعاملات اجتماعی، توزیع حرکتی و ادراک فضایی باشد. در لایه آرایه‌ها نیز آجرکاری اصیل به‌عنوان عنصر پیونددهنده جداره‌ها در کنار تمرکز تزیینات فاخر (همچون مقرنس، کاربندی و گچبری) در سراها، از نظام‌مندی مراتب کالبدی و عملکردی در بازار حکایت دارد. (شکل ۴)

شکل ٤. جمع بندی نتایج و احیای ظرفیت هویت فرهنگی

Figure 4. Summary of results and revival of cultural identity capacity

بر مبنای این یافته‌ها، هرگونه اقدام مرمتی و مداخله معاصر در سراهای بازار تاریخی نیازمند اتخاذ تدابیر مشخص حفاظتی است؛

۱. آزادسازی فضاهای واسط: آزادسازی و باززنده‌سازی فضاهای مفصلی و مکث (پیش ورودی‌ها و دالان‌ها) و جلوگیری از انسداد ناشی از تیغه‌بندی‌های مخل، تا پویایی سلسله‌مراتب ورود و تجربه حسی گذار حفظ شود.

۲. صیانت از حریم حیاط‌های مرکزی: حفاظت از سازمان اصیل «توده و فضا» به‌عنوان ستون فقرات ساختار کالبدی–اقلیمی سراها است؛ در این راستا، اگرچه بازه نسبی ۳۰ تا ۴۵ درصدی سهم فضای باز از مساحت کل عرصه به‌عنوان یک ویژگی کالبدی شاخص در بخشی از نمونه‌های موردمطالعه مشاهده می‌گردد، اما حفظ تناسبات پر و خالی باید مبتنی بر ساختار و مستندات تاریخی هر اثر ملاک عمل قرار گیرد. همچنین ساماندهی، تعدیل یا برچیدن سقف‌ها و عناصر الحاقی متأخر نیز باید مشروط به ارزیابی تاریخی، دیرینگی سازه‌ای و میزان سازگاری کالبدی–عملکردی آن‌ها با بنا صورت پذیرد.

۳. احیای اصالت کالبدی و همخوانی کاربری: بازگرداندن اصالت کالبدی از طریق پیراستن جداره‌های آجری، احیای بازشوها و طاق‌ها با بهره‌گیری از مصالح و فنون بومی، و تطبیق کاربری‌های جدید با ظرفیت گونه‌شناختی هر سرا، راهکاری عملیاتی برای تداوم حیات کالبدی و احیای هویت اصیل فرهنگی در پهنه بازار تاریخی تهران به شمار می‌آید.

محدودیت پژوهش: شایان‌ذکر است که الگوها و درصدهای گزارش‌شده در این مقاله حاصل واکاوی ۱۲ نمونه موردی منتخب بوده و تعمیم آماری قطعی آن به‌تمامی سراها و فضاهای تجاری بازار تاریخی تهران، نیازمند مطالعات تکمیلی گسترده‌تر در آینده است.

مشارکت نویسندگان: ایده‌پردازی: J. M.، O. R و S. R.؛ روش‌شناسی: S. R و O. R.؛ نرم‌افزار: S. R.؛ اعتبارسنجی: J. M و O. R.؛ تحلیل رسمی: S. R.؛ تحقیق و بررسی: S. R.؛ منابع: S. R.؛ مدیریت و تنظیم داده‌ها: S. R.؛ نگارش پیش‌نویس اولیه: S. R.؛ بازبینی و ویرایش متن: J. M و O. R.؛ تصویرسازی داده‌ها: S. R.؛ نظارت: J. M و O. R.؛ مدیریت پروژه: O. R. تمام نویسندگان نسخه منتشر شده مقاله را مطالعه کرده و با آن موافقت نموده‌اند.

تأمین مالی: این پژوهش هیچ بودجه خارجی دریافت نکرده است.

تضاد منافع: نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافع را اعلام نمی‌کنند.

دسترسی به داده‌ها و مواد: داده‌های اصلی ارائه‌شده در این مطالعه در متن مقاله و جداول آن گنجانده شده است؛ پرسش‌ها و اطلاعات بیشتر در صورت درخواست از نویسنده مسئول در دسترس خواهد بود.

منابع References

Afshari M, Chegeni F. Investigating the Effect of Spatial Configuration Components on Security Indicators in the Iranian Bazar Using the Theory of Space Arrangement (Case Study: Historical Bazar Sera's of Borujard). Journal of Iranian Architecture and Restoration, 13(36), 19–33. [In Persian]

Argan, G. C. (1963). On the typology of architecture. Architectural Design, 33, 564–565.

Azami, M., & Sharifizadeh, A. (2011). A comparative study of the architectural space of prominent Safavid caravanserais in Isfahan Bazaar: The Shah, Sarutaghi, and Madarshah caravanserais. Bagh-e Nazar, 8(17). [In Persian]

bazaars from an intertextuality view(Case study: Amir and Navab saras). Journal of Environmental Science and Technology, 23(10), 269–277. https://doi.org/10.30495/jest.2021.57014.5244 [In Persian]

Bonine, M. E. (1989). Bāzār ii. Organization and function. Encyclopaedia Iranica, IV.

Caniggia, G., & Maffei, G. L. (2001). Architectural Composition and Building Typology. Firenze: Alinea Editrice.

Changizi, N., & Ahmadian, R. (2013). "Investigation of Urban Space Identity Indicators in Historic Fabric (Case Study: Kerman Bazaar)", Journal of Iranian Islamic City Studies, (11), 53-64. [In Persian]

Eftekhar, H. S., Bazrafkan, K., & Irani Behbahani, H. (2023). Explaining the relation between the spatial and symbolic system in the eventuality of large-scale spaces (Case study: Sabzeh Meydan and Mesgarha Bazaar in Tehran's Grand Bazaar). Bagh-e Nazar, 20(120), 5–16. https://doi.org/10.22034/BAGH.2023.357436.5250 [In Persian]

Emamjomeh, F., & Bakhtiari Bastaki, P. (2013). Folkloric aspects of the saras of the traditional Arak Bazaar. Iranian Journal of People's Culture, (35), 135–154. [In Persian]

Falamaki, M. (2004). Revitalization of Historical Buildings and Cities (4th ed.). University of Tehran Press. [In Persian]

Faraji, S., Valizadeh, N., Singery, M., & Bolbolan Asl, L. (2022). "Analysis of the language of the Qajar pattern houses of Tabriz based on the theory of Christopher Alexander (Case Study: the houses of Amir Nizam Grossi, Khataei and Ali Mesio)", Journal of Iranian Architecture and Restoration, 13(36), 35-54. [In Persian]

Ghaffari A, Mirgholami M, Shafaei B. (2021). The effects of spatial features on the Soundscapes of Khans of Tabriz Bazaar. CIAUJ. 6(9), 139-155. doi:10.52547/ciauj.6.1.139 [In Persian]

Ghaffari, A., Shafaei, B., & Mirgholami, M. (2020). Quality of Soundscape in Sarâs of Tabriz Bazaar Based on

Habib, F., Naderi, M., & Forouzangohar, H. (2008). Subordinate discourse in the city structure and identity. Hoviat-e-Shahr, 2(3), 13–23. [In Persian]

Habibi, H. (2010). The History of the Grand Bazaar of Tehran, markets and surrounding bazaars in the last two hundred years (Project Manager: Shahram Yousefi-Far). Iranology Foundation Publications. [In Persian]

Heidari, M. T., Haghi, Y., Khavand, K., & Moharrami, S. (2022). Strategic analysis of structural-functional regeneration of traditional bazaars in Iranian cities (Case study: Historical Bazaar of Zanjan). Human Geography Research, 54(3), 851–866. [In Persian]

Hillier, B. (1996). Space is the Machine. Cambridge: Cambridge University Press.

Hillier, B., & Hanson, J. (1984). The Social Logic of Space. Cambridge: Cambridge University Press.

Iran Meteorological Organization. (n.d.). Synoptic meteorological data of Tehran Mehrabad station. Retrieved from https://www.tehranmet.ir. [In Persian].

Memarian, G. (2005). A Journey into the Theoretical Foundations of Architecture. Soroush-e Danesh. [In Persian]

Mirzaei, Sh., Teimouri, S., & Nejad Sattari, S. (2012). Meaning in place and the creation of identity (Case study: Kermanshah Bazaar). National Studies, 13(2), 121–141. [In Persian]

Molaei, A., & Sabermanesh, M. (2020). Characteristics and types of the central courtyard archetype in the historic Iranian bazaar (Tabriz Bazaar caravanserais). Asar, 41(2), 178–205. https://doi.org/10.30699/athar.41.2.178 [In Persian]

Moneo, R. (1978). On typology. Oppositions, 13, 22–45.

Objective and Subjective Evaluations. Iranian Studies in Architecture , 18, 113–139. [In Persian]

Pahlavan, S., & Soltanzadeh, H. (2024). A Comparative Comparison of Organization Principles of the Spatial Structure of Timchehs in the Historical Bazaar of Isfahan. Journal of Urban Sustainable Development, 5(14), 85–104. [In Persian]

Pahlavan, S., Habib, F., & Soltanzadeh, H. (2022a). Measuring the tourist's perspective on understanding the quality of space body with an emphasis on readability in Iranian bazaars. (Study case: Isfahan bazaar saria). Sustainable Urban Development, 3(9), 39–56. [In Persian]

Pahlavan, S., Habib, F., & Soltanzadeh, H. (2022b). The Effect of Environmental Features on the Desirability of Visibility in Iranian Bazaars based on "Gestalt Theory" and "Isovist Analysis" (Case Study: Isfahan Bazaar Sariaes). Urban Environment Planning and Development, 3(8), 3–19. [In Persian]

Panerai, P., Castex, J., & Depaule, J.-C. (2004). Urban Forms: The Death and Life of the Urban Block. Oxford: Architectural Press.

Pirnia, M. K. (1993). Introduction to Islamic Architecture of Iran. Iran University of Science and Technology Press. [In Persian]

Pirnia, M. K. (2004). Iranian Architecture (G. Memarian, Ed.). Soroush-e Danesh. [In Persian]

Rahaei, O., Sistani Karampoor, S., & Rahaei, A. (2013). Physical elements of Iranian-Islamic architecture of the old Dezful Bazaar and their characteristics in guiding airflow. Iranian-Islamic City Studies, 4(13), 55–63. [In Persian]

Rahro Mehrabani, S., & Nouri, S. A. (2023). Recognizing typology and morphology in the structure of traditional Iranian market halls during the Qajar era (a case study of Kermanshah market halls). Islamic Art Studies, 20(51), 258–269. [In Persian]

Sadeghi H, Bemanian M, Hamzehloo S. (2022b). Explaining the Components of Visual Perception in the Spatial Structure of the Traditional Bazaar of Tehran. CIAUJ. 7(2), 99-123. doi:10.52547/ciauj.7.2.99 . [In Persian]

Sadeghi, H., Bemanian, M., & Hamzehloo, S. (2021). Recognition of physical encryption in the structure of Tehran

Sadeghi, H., Bemanian, M., & Hamzehloo, S. (2022a). Recognizing the Perceptions of Urban Space by Matching Space Syntax Indicators and Cognitive Map (Case Study: Tehran's Grand Bazaar). Urban Design Discourse, 3(3). [In Persian]

Soltanzadeh, H. (1993). Caravanserais of Iran. Cultural Research Bureau. [In Persian]

Soltanzadeh, H. (2001). Iranian Bazaars. Shahid Beheshti University Press. [In Persian]

Soltanzadeh, H. (2008). Urban Spaces in Historic Contexts of Iran. Cultural Research Bureau. [In Persian]

Zaeri, F., Zare, L., Naghshineh, R., & Vatankhah, H. R. (2023). The influence of patterns and spatial arrangements on individual experience in the shoe market of Tehran. Geography and Regional Planning, 13(51), 60–81. https://doi.org/10.22034/JGEOQ.2023.333300.3606 [In Persian]

Zanganeh, M., Yaghoubi, S., & Asgari, A. (2021). Evaluating the Sense of Place in the Architecture of Tehran Bazaar (Study Area: 15 Khordad St.). Urban Design Discourse, 2(4). [In Persian]

Zekavat, K. (2013). The position of physical organization in urban design. Soffeh, 23(1), 65–90. https://soffeh.sbu.ac.ir/article_100190.html [In Persian]

اعظمی، محمد و شریفی‌زاده، آرزو (۱۳۹۰). مطالعه تطبیقی فضای معماری کاروانسراهای صفوی شاخص در بازار اصفهان (کاروانسراهای شاه، ساروتقی و مادرشاه). مجله باغ نظر، ۸ (۱۷).
افتخاری، هانیه‌سادات؛ بذرافکن، کاوه و ایرانی بهبهانی، هما (۱۴۰۲). تبیین نسبت نظام فضایی و نشانه‌ای در رویدادپذیری فضاهای بزرگ‌مقیاس (مطالعه موردی: راسته سبزمیدان و بازار مسگرها در بازار بزرگ تهران). باغ نظر، (۱۲۰)، ۵-۱۶.
افشاری، محسن و چگنی، فرهاد. (۱۴۰۲). بررسی تأثیر مؤلفه‌های پیکره‌بندی فضایی بر شاخص‌های امنیت در بازار ایرانی با استفاده از نظریه چیدمان فضا (مطالعه موردی: سراهای بازار تاریخی بروجرد). مرمت و معماری ایران، ۱۳(۳۶): ۱۹-۳۳.
امام‌جمعه، فرهاد و بختیاری بستاکی، پروین. (۱۳۹۲). جنبه‌های فولکوریک سراهای بازار سنتی اراک. فرهنگ مردم ایران، (۳۵): ۱۳۵-۱۵۴.
پهلوان، سمیه و سلطان‌زاده، حسین. (۱۴۰۳). مقایسه تطبیقی اصول سازماندهی کالبد فضایی تیمچه‌های بازار تاریخی اصفهان. توسعه پایدار شهری، ۵(۱۴): ۸۵-۱۰۴.
پهلوان، سمیه؛ حبیب، فرح و سلطان‌زاده، حسین. (۱۴۰۱ب). تأثیر ویژگی‌های محیطی بر مطلوبیت میدان دید در بازارهای سنتی ایران مبتنی بر «نظریه گشتالت» و «تحلیل ایزوویست» (نمونه موردی: سراهای بازار تاریخی اصفهان). برنامه‌ریزی و توسعه محیط شهری، ۳(۸): ۳-۱۹.
پهلوان، سمیه؛ حبیب، فرح؛ سلطان‌زاده، حسین. (۱۴۰۱الف). سنجش محور دید گردشگر از درک کیفیت کالبد فضایی شهرها با تاکید بر خوانایی در سراهای بازار ایرانی (مورد پژوهی: سراهای بازار شهر اصفهان). برنامه ریزی و توسعه محیط شهری، ۳(۹): ۳۹-۵۶.
پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۲). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۳). معماری ایرانی (ویرایش غلامحسین معماریان). تهران: انتشارات سروش دانش.
چنگیزی، نگار و احمدیان، رضا. (۱۳۹۲). بررسی شاخص‌های هویت فضای شهری در بافت تاریخی (نمونه موردی: بازار کرمان). مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۳(۱۱): ۵۳-۶۴.
حبیب، فرح؛ نادری، مجید و فروزانگهر، حمیده . (۱۳۸۷). پرسمان تبعی در گفتمان کالبد شهر و هویت. هویت شهر، ۲(۳): ۱۳-۲۳.
حبیبی، حسن. (۱۳۸۹). سرگذشت بازار بزرگ تهران، بازارها و بازارچه‌های پیرامون آن در دویست سال اخیر (مدیر پروژه: شهرام یوسفی‌فر). تهران: انتشارات بنیاد ایران‌شناسی.
حیدری، محمدتقی؛ حقی، یعقوب؛ خوند، کبری و محرمی، سعید. (۱۴۰۱). تحلیل راهبردی بازآفرینی ساختاری-کارکردی بازارهای سنتی در شهرهای ایران (موردمطالعه: سراهای بازار تاریخی شهر زنجان). پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۵۴(۳): ۸۵۱-۸۶۶.
ذکاوت، کامران. (۱۳۹۲). جایگاه سازمان کالبدی در طراحی شهری. صفه، ۲۳(۱): ۶۵-۹۰.
رهایی، امید؛ سیستانی کرم‌پور، شقایق و رهایی، علی. (۱۳۹۲). عناصر کالبدی معماری ایرانی - اسلامی بازار قدیم دزفول و ویژگی‌های آن‌ها در هدایت جریان هوا. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۴(۱۳): ۵۵-۶۳.
رهرو مهربانی، سعید؛ نوری، سیدعلی. (۱۴۰۲). بازشناسی تیپولوژی و مرفولوژی در ساختار سراهای بازارهای سنتی ایران در دوره قاجاریه (نمونه موردی سراهای بازار کرمانشاه). مطالعات هنر اسلامی، ۲۰(۵۱): ۲۵۸-۲۶۹.
زائری، فاطمه؛ زارع، لیلا؛ نقشینه، روزبه و وتن‌خواه، حمیدرضا. (۱۴۰۲). تأثیر الگو و چیدمان‌های فضایی بر تجربه فردی در بازار کفاش‌های تهران. جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۱۳(۵۱): ۶۰-۸۱.
زنگنه، مبینا؛ یعقوبی، شیواو عسگری، علی. (۱۴۰۰). ارزیابی حس مکان در معماری بازار تهران (محدوده موردمطالعه: خیابان پانزده خرداد). گفتمان طراحی شهری، ۲(۴): ۸۵-۹۸.
سازمان هواشناسی کشور. (n.d.). داده‌های سینوپتیک ایستگاه مهرآباد تهران. دریافت‌شده ازhttps://www.tehranmet.ir
سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۲). کاروانسراهای ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۰). بازارهای ایرانی. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۷). فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
صادقی، هدی؛ بمانیان، محمدرضا و حمزه‌لو، سارا. (۱۴۰۰). بازشناسی رمزگان کالبدی در ساختار سراهای بازار تهران از دیدگاه بینامتنی (سرای امیر و نواب). فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط زیست، ۲۳(۱۰): ۲۶۹-۲۷۷.
صادقی، هدی؛ بمانیان، محمدرضا و حمزه‌لو، سارا. (۱۴۰۱الف). بازشناسی ادراکات فضای شهری با تطبیق شاخص‌های چیدمان فضا و نقشه شناختی (مطالعه موردی: بازار بزرگ تهران). گفتمان طراحی شهری، ۳(۳): ۳۹-۵۳.

صادقی، هدی؛ بمانیان، محمدرضا و حمزه‌لو، سارا. (۱۴۰۱ب). تبیین مؤلفه‌های ادراک بصری در ساختار فضایی بازار سنتی تهران. فصلنامه معماری و شهرسازی، ۷(۲): ۹۹-۱۲۳.
غفاری، احمد؛ شفائی، بیتا و میرغلامی، مرتضی. (۱۳۹۹). تبیین کیفیت مناظر صوتی سراهای بازار تبریز بر اساس ارزیابی‌های عینی و ذهنی. مطالعات معماری ایران، (۱۸): ۱۱۳-۱۳۹.
غفاری، عباس؛ میرغلامی، مرتضی و شفائی، بیتا. (۱۴۰۰). تاثیر ویژگی‌های فضایی در مناظر صوتی سراهای بازار تبریز. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۶(۹): ۱۳۹-۱۵۵.
فرجی، سنبل؛ ولی‌زاده، نیما؛ سینگری، مریم و بلبلان اصل، لیدا. (۱۴۰۱). تحلیل زبان الگوی خانه‌های قاجار تبریز بر اساس نظریه کریستوفر الکساندر (بررسی نمونه‌های موردی: خانه‌های امیر نظام گروسی، ختایی و علی مسیو). مرمت و معماری ایران، ۱۳(۳۶): ۳۵-۵۴.
فلامکی، محمد. (۱۳۸۳). باززنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی (چاپ چهارم). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
معماریان، غلامحسین. (۱۳۸۴). سیری در مبانی نظری معماری. تهران: انتشارات سروش دانش.
ملایی، اصغر و صابرمنش، مهسا. (۱۳۹۹). شاخصه‌ها و گونه‌های کهن‌الگوی حیاط مرکزی در بازار تاریخی ایرانی (سراهای بازار تبریز). اثر، ۴۱(۲): ۱۷۸-۲۰۵.
میرزایی، شکوفه؛ تیموری، سیاوش و نژادستاری، سعیده. (۱۳۹۱). معنا در مکان و آفرینش هویت (نمونه موردی: بازار کرمانشاه). مطالعات ملی، ۱۳(۲): ۱۲۱-۱۴۱.

This page is intentionally rendered without text

این صفحه آگاهانه بدون متن ارائه شده است